

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
“ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПРАКТИКУМ
З СОЦІОЛОГІЇ**

**для студентів усіх спеціальностей
денної форми навчання**

Харків - 2010

Тема 1. СОЦІОЛОГІЯ – НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО.

1. *Об'єкт і предмет соціології. Місце соціології в системі наук.*
2. *Структура й функції соціології.*
3. *Методологічні підходи до аналізу суспільства.*

1. Об'єкт і предмет соціології. Місце соціології в системі наук.

Термін «соціологія» був вперше використаний французьким науковцем **Огюстом Контом** (1798-1857) у роботі “Курс позитивної філософії” (1842 р.). Він походить від латинського слова *societal* (суспільство) і грецького слова *logos* (наука, знання). Таким чином, у буквальному розумінні, соціологія – це наука про суспільство. Спочатку Конт називає соціологію соціальною фізикою. Ця наука, на його думку, повинна запозичити в природничих наук об'єктивність, перевіряємість, доказовість. Соціологія в розумінні Конта отожднювалася із суспільствознавством у цілому. На сучасному етапі за соціологією закріпилося специфічне місце в системі наук, для розуміння якого необхідно, на сам перед, визначити її об'єкт й предмет.

Об'єкт науки – це частина навколишнього світу, на яку спрямований дослідницький інтерес. Об'єкт науки завжди відповідає на запитання «що вивчає наука». Природа, тваринний і рослинний світ, людина, суспільство, культура та інше можуть виступати об'єктом дослідження різних наук. Так, наприклад, тваринний світ може бути об'єктом вивчення біології, зоології, психології, палеонтології й т.д. Людина, суспільство й культура вивчаються соціологією, філософією, історією, психологією, культурологією і т.д. Таким чином, науки часто відрізняються одна від одної не об'єктом, а предметом вивчення.

Предмет науки – сторона об'єкта, кут зору, під яким він вивчається. Виходячи з такої логіки, кожному об'єкту дослідження може відповідати декілька предметів. Наприклад, цегляний будинок як частина навколишнього світу, може виступати об'єктом дослідження багатьох фахівців, але цікавити

їх будуть різні аспекти. Економіста можуть зацікавити витрати на його будівництво, архітектора – архітектурний стиль, еколога – вплив на навколишнє середовище й т.д.

Об'єктом соціології виступає *суспільство або соціальна реальність*, що оточує людей. Оскільки суспільство й соціальна реальність – слова багатозначні, тому потрібно, насамперед, визначитися з їхнім значенням у соціології. Під терміном «суспільство» соціологи зазвичай розуміють історично сформований тип соціальної організації, соціальних зв'язків і відносин між людьми. Така соціальна організація явищ і процесів виникає внаслідок спільного життя й взаємодії людей, впливає на їхній спосіб мислення й поведінки, проявляється в діях, словах, речах, зроблених людьми. Спільне життя людей, або, соціальна реальність виступає для соціологів матеріалом наукового пошуку, або об'єктом.

Об'єкт соціології в цілому збігається з об'єктом інших суспільних наук: демографії, соціальної психології, етнографії, економіки, політології й т.д. Але в кожній суспільній науці є свій специфічний предмет. Саме предмет, а не об'єкт визначає зміст тієї або іншої науки. У випадку соціології предметну царину пізнання створюють явища й процеси, які описуються й пояснюються за допомогою таких понять як «суспільство», «соціальна взаємодія», «соціальні групи», «соціальна структура», «соціальні інститути», «соціальна нерівність», «соціальні конфлікти», «соціальні зміни», «соціальні статуси», «соціальні ролі» і інших.

Визначення предмета соціології шляхом перерахування явищ і процесів, які входять в царину дослідницького інтересу цієї науки, практично неможливо, по-перше, тому що він буде занадто великий, по-друге, він ніколи не буде повним, тому що постійно поповнюється в процесі розвитку соціології. Тому визначення предмета соціології повинне базуватися на розкритті змісту ключового для цієї науки поняття – поняття *«соціальне»*.

У повсякденній мові слово «соціальне» використовується в широкому й вузькому значеннях. У широкому значенні це поняття поєднує всі різновиди

явищ, які стосуються спільного життя людей – економічні, політичні, релігійні, правові й т.п. У вузькому значенні воно вживається для виділення поряд з політикою й економікою особливої сфери громадського життя – соціальної, котра містить у собі освіту, охорону здоров'я, допомогу малозабезпеченим і т.п.

Із соціологічної точки зору соціальне в широкому значенні є не просто сума економічних, політичних, правових, релігійних і інших явищ і процесів, а зв'язок, *взаємозалежність* між ними. Про економічні явища й процеси ми говоримо як про соціальний, коли хочемо підкреслити, наприклад, що способи організації бізнесу в країні залежать не тільки від уявлень про економічну ефективність, але й від політичного устрою й від етичних норм, характерних для пануючої в країні релігії.

Соціальне у вузькому значенні – це не просто сегмент громадського життя, що включає все те, що не ввійшло в сферу політики й економіки, а ті явища й процеси спільного життя людей, які обумовлені не прагненням до влади й керування один одним, не прагненням до багатства й конкуренції один з одним, а прагненням *належати до суспільства*, прагненням до *солідарності* один з одним.

Таким чином, соціологічне використання поняття «соціальне» передбачає розгляд явищ і процесів під особливим кутом зору, відповідно до якого вони соціально обумовлені, тобто обумовлені зв'язками, які виникають між різними видами діяльності, подіями й ситуаціями в ході спільного життя людей. Вивчення соціальної обумовленості явищ, що відбуваються в суспільстві можливо тільки через вивчення законів, закономірностей і механізмів його функціонування й розвитку.

Тому, *предмет соціології* може бути визначений як виявлення соціальної обумовленості явищ соціальної реальності через вивчення законів, закономірностей і механізмів функціонування й розвитку суспільства.

Більш чітко предмет соціології буде визначений при розгляді **співвідношення** соціології з іншими науками, що вивчають суспільство.

Соціологія і філософія:

Спільне:

1. Вивчення суспільства як цілісного організму.

Розходження:

1. У філософії – уможлидність, у соціології – конкретність.
2. У філософії застосовуються теоретичні методи, у соціології – як теоретичні, так і емпіричні.

Філософія розглядає суспільство як специфічну частину світобудови й користується іншими, більш загальними поняттями й категоріями. Вона розглядає те, як у суспільстві діють загальні філософські закони (наприклад, основний закон філософії стосовно до суспільства розглядається як питання про співвідношення суспільного буття й суспільної свідомості).

Соціологія і історія:

Спільне:

1. Аналіз історичного процесу як єдиного цілого.

Розходження:

1. Історія звертає увагу на унікальність подій, явищ, для соціології головне виділити повторюване, типове, закономірне в послідовності соціальних явищ, подій і процесів.
2. Історія акцентує увагу на минулому, соціологія – на сьогоденні.

Соціологія і психологія:

Спільне:

1. Вивчення й пояснення поведінки людей.

Розходження:

1. Психологія вивчає вплив на поведінку людини індивідуальних особливостей її психіки (характеру, темпераменту, здатностей, вольових якостей), а соціологія – вплив суспільства (соціальних норм, традицій, груп, спільнот, до яких людина належить).
2. Соціологія акцентує увагу на раціональній складовій поведінки індивіда, тобто на відміну від психології соціологія не вивчає несвідоме, ірраціональне.

Соціологія й інші спеціальні науки (економіка, політологія, право та ін.):

Спеціальні науки вивчають окремі сфери суспільства, окремі види відносин, соціологія ж вивчає суспільство як цілісність, як цілісний функціонуючий і соціальний організм, що розвивається, аналізує взаємодію основних сторін, підструктур суспільства, що дозволяє розкрити особливості суспільства як цілісності. Окремі явища й процеси цікавлять соціологію з погляду їхньої ролі й місця в системі суспільних відносин, у структурі єдиного функціонуючого організму.

2. Структура й функції соціології. Соціологія як наука сьогодні являє собою органічну єдність і збалансованість двох напрямків – теоретичного та емпіричного. На початку третього тисячоріччя соціологічне знання має трохрівневу внутрішню структуру:

1) *Загальсоціологічні теорії.* Вони описують суспільство як єдину систему у взаємодії основних елементів, механізми функціонування суспільства як цілісного організму.

Однак єдиної загальсоціологічної теорії не існує. Цей факт можна пояснити тим, що соціокультурна система, яку вивчають соціологи, набагато складніша, ніж фізичні або технічні системи. Тому на поведінку людини впливає величезна кількість факторів, які дають можливість різноманітних соціологічних пояснень. Також на формування соціологічних теорій впливають різні філософські, світоглядні, політичні парадигми, які обумовлюють існування різних вихідних тез й підходів до формування теорій. Тому в загальсоціологічній теорії існує декілька конкуруючих між собою теоретичних напрямків – це структурний функціоналізм і теорія конфлікту.

Властивий соціології теоретичний плюралізм, безперечно, ускладнює соціологічне знання, вносить елементи невизначеності, дозволяє по-різному трактувати факти. Але треба пам'ятати, що в науці конкуренція напрямків – явище скоріше позитивне, воно сприяє саморозвитку науки, додає їй гнучкості. Зокрема, більшість соціологів, незалежно від того до яких шкіл і напрям-

ків вони належать, визнають, що теоретичні підходи мають різну ефективність залежно від об'єкта й мети дослідження. Так, функціональний підхід має високу ефективність при вивченні нормально діючих соціальних механізмів і конструкцій в умовах соціальної стабільності. Однак він не дає відповіді на питання: чому відбуваються війни й революції, чому одні імперії гинуть, а на зміну їм з'являються інші? На ці питання намагається відповісти теорія конфлікту, тому її використовують для дослідження соціальних потрясінь, причин революцій, випадків розпаду соціальних систем, класових і національних протиріч і антагонізмів.

Загальсоціологічна теорія існує не як самоціль, а як засіб інтерпретації різноманітних суспільних явищ. Тому наступним кроком розвитку соціології було її наближення до реального життя й розгалуження відповідно до конкретних, поставлених перед нею завдань.

2) *Теорії середнього рівня.* У ХХ столітті соціологія здебільшого розвивалася за окремими напрямками, які одержали назву галузевої соціології або теорій середнього рівня.

Фактично всі соціальні підсистеми, соціальні спільноти й соціальні процеси описуються відповідною соціологічною теорією. Соціологія сім'ї, соціологія освіти, соціологія політики, соціологія економіки, соціологія культури, соціологія релігії, соціологія молоді, соціологія міста, соціологія злочинності, соціологія організацій – лише деякі з них. Уявлення про різноманіття галузей сучасної соціології дає організаційна структура Міжнародної соціологічної асоціації. В асоціації діє понад 50 дослідницьких комітетів й робочих груп, які об'єднують науковців, що спеціалізуються на дослідженнях в окремих галузях соціології.

Завдяки спеціальним соціологічним теоріям відбувається ефективна взаємодія між загальсоціологічною теорією й емпіричними дослідженнями. Відповідно до вдалого зауваження Р. Мертона, теорії середнього рівня відіграють роль «містка», що поєднує високу теорію та емпіричні дослідження.

3) *Емпіричні дослідження*. Цей рівень соціологічного знання пов'язаний зі збором, описом, класифікацією й інтерпретацією конкретних фактів. Емпірична соціологія оперує фактами, частотами, відсотками, числовими показниками й математичними індексами, вона відображає соціальну реальність у кількісному вимірі. Частіш за все безпосереднім об'єктом емпіричних досліджень виступає людина або соціальна група як носії первинної соціальної інформації. Найвідомішою й популярнішою формою таких досліджень є анкетне опитування. При зборі первинних даних в соціології використовуються чотири основних методи:

1. *Опитування* (анкетування або інтерв'ювання);
2. *Аналіз документів* (якісний і кількісний);
3. *Спостереження* (не включене й включене);
4. *Експеримент* (науковий і практичний).

Загальносоціологічні теорії	Вивчення соціальних структур	Вивчення соціального розвитку	Вивчення розвитку особистості	Визначення принципів, методологічних підходів до соціологічного пізнання
Теорії середнього рівня	<i>Теорії, що вивчають окремі спільноти:</i> Соціологія сім'ї; Соціологія міста; Соціологія класів; Етносоціологія; Соціологія напову	<i>Теорії, що вивчають життєдіяльність спільнот в окремих сферах:</i> Соціологія освіти; Соціологія політики; Соціологія праці; Економічна соціологія	<i>Теорії, що вивчають окремі елементи соціального механізму</i> Соціологія конфліктів; Соціологія комунікації; Соціологія соціального контролю	
Емпіричні дослідження	Вимірювання конкретних соціальних процесів			

Функції соціології:

1. *Теоретико-пізнавальна* – соціологія накопичує й систематизує знання про суспільство, його складових, соціальних механізмах, про основні на-

прямки й тенденції, шляхи, форми і механізми його функціонування й розвитку.

2. *Методологічна* – соціологія дає вихідні знання про суспільство як цілісну систему, ці положення мають методологічне значення для інших наук про суспільство.

3. *Інформаційна* – соціологія дає уявлення про стан соціальних процесів; інформаційна функція – це збір, систематизація й накопичення інформації, отриманої в результаті досліджень. Соціологічна інформація – це самий оперативний вид соціальної інформації.

4. *Прогностична* – видача соціальних прогнозів, короткострокових і довгострокових. Прогноз опирається на відкриту тенденцію розвитку соціальних явищ.

5. *Функції соціального проектування й соціальної технології* – соціологія визначає оптимальний шлях рішення практичних проблем, розробляє методи, способи, прийоми управлінських рішень, тобто розробляє соціальну технологію.

6. *Світоглядна* – соціологія виступає основою формування в людини цілісної картини світу, основою його світогляду.

3. Методологічні підходи до аналізу суспільства. Існує два основних підходи до аналізу суспільства: макросоціологічний і мікросоціологічний.

Макросоціологічний	Мікросоціологічний
Суспільство – це цілісний організм, тому, тільки аналізуючи суспільство як цілісність, можна зрозуміти тенденції його розвитку й поведінку окремих особистостей. Підхід тісно пов'язаний із соціальною філософією.	Суспільство – це абстрактне поняття, реальні лише індивіди. Отже, зрозуміти своєрідність суспільства в цілому можливо тільки шляхом вивчення соціальної взаємодії індивідів. Підхід тісно пов'язаний із соціальною психологією.
Основні теорії: Функціоналізм Конфліктний підхід	Основні теорії: Символічний інтеракціонізм Теорія ролей Теорія соціального обміну

Функціоналізм: Основні ідеї функціоналізму були сформульовані Г. Спенсером, Э. Дюркгеймом, Т. Парсонсом, Р. Мертоном.

Суспільство – єдиний організм, що складається з елементів, які виконують певні функції. Ці функції спрямовані на забезпечення цілісності й стабільності суспільства.

Р.Мертон вважає, що елементи соціальної системи не обов'язково виконують позитивні для всієї системи функції, тобто вони можуть заподіювати системі шкоду. Крім того, не всі функції елементів системи є очевидними. Таким чином, Р.Мертон увів поняття дисфункцій і прихованих (латентних) функцій.

Конфліктний підхід: Р. Дарендорф, Л. Козер.

Якщо функціоналізм наголошує на механізмах, які зберігають суспільство, то конфліктний підхід звертає увагу на механізми, що виводять суспільство з рівноваги.

Основні положення конфліктного підходу:

- Будь-які ресурси в суспільстві обмежені, отже, розподіляються нерівномірно.
- Нерівномірний розподіл ресурсів викликає конфлікт.
- Конфлікти ведуть до реорганізації суспільного устрою.
- У результаті виникає новий вид нерівності.

У конфліктному напрямку існує 2 течії:

1. Представник – *Л. Козер*: завдяки конфлікту система стає більш стійкою, для цього конфлікт треба направляти по потрібному руслу, конфлікт – природний стан суспільства. Причина конфлікту – боротьба за ресурси.

2. Представник – *Р. Дарендорф*. Конфлікт приводить до розвалу старих систем і виникнення нових. Головна причина конфлікту – нерівномірний розподіл авторитету або влади.

Символічний інтеракціонізм (або теорії взаємодії): Дж. Мид, Ч. Кулі.

Якщо інші сприймають суспільство як щось споконвічно існуюче, як сукупність готових, закінчених структур, то в символічному інтеракціонізмі суспільство – продукт постійної взаємодії людей, і те, як вони взаємодіють, визначає специфіку суспільства. Основні положення інтеракціонізму:

- Люди живуть і діють не у світі об'єктів, а у світі символів.
- Символи виникають у ході соціальної взаємодії.
- Значення символів можуть змінюватися на основі процесів взаємодії.

Символ – річ, що має значення.

Соціальне життя можливе, тому що деякі групи людей розділяють систему загальних символів. В інших символічних системах взаємодіяти важко.

Теорія ролей: Дж. Морено.

З його погляду життя – це театр.

- Як і актори, члени суспільства займають певні позиції, статуси в суспільстві.
- Актори дотримуються сценарію, а людина – писаних і неписаних норм.
- Актори підкоряються режисерові, а члени суспільства тому, у кого статус, влада.
- Актор реагує на роль партнера, а люди на ролі один одного, і, таким чином, коректують свою поведінку.
- Актори реагують на публіку, а члени суспільства – на інші групи, у першу чергу – на референтну групу.
- Актор програє роль залежно від таланта, а людина від знань ролі, її засвоєння, можливості зрозуміти іншого, увійти в його положення, а також під впливом «Я образу», розуміння самого себе, навичок програвання цих ролей.

Теорії обміну: П. Блау, Дж. Хоманс.

Соціальний світ – це ринок, де люди вступають у складну мережу обмінних операцій. Люди мають у своєму розпорядженні певні ресурси, які можуть бути виміняні на інші ресурси.

Люди розраховують цінність своїх ресурсів і цінність тих ресурсів, які вони можуть одержати замість. На базі цих розрахунків вони обмінюються ресурсами, і система таких обмінів лежить в основі суспільного устрою.

Конфлікт пояснюється тим, що одна зі сторін, що обмінюються, вважає угоду для себе не вигідною.

Аксіоми теорії обміну:

- Чим більше буде винагороджуватися людська дія, тим вище буде ймовірність повторення цієї дії.
- Якщо одержання винагороди за певні типи поведінки залежить від якихось умов, людина буде прагнути відтворити ці умови.
- Якщо винагорода велика, людина готова затратити більше зусиль для її одержання.
- Коли потреби людини у винагороді близькі до насичення, даний вид діяльності стає менш привабливим

Таким чином, **соціологія** – це наука про суспільство як цілісний організм, тенденціях, соціальних законах і механізмах функціонування й розвитку суспільства через вивчення його елементів (особистості, соціальних груп і соціальних інститутів), що інтегрує теоретичні й емпіричні знання й методи, спирається на макросоціологічні й мікросоціологічні підходи.

Завдання 1.

У таблиці містяться ключові поняття і їхні визначення. Встановіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, указавши потрібний номер.

Поняття	№	Зміст
Об'єкт науки		1. Суспільство, або соціальна реальність, що оточує людей.
Предмет науки		2. Локальні теорії, пристосовані до пояснення окремих сторін, елементів суспільного життя.
Об'єкт соціології		3. Теорія, з погляду якої, суспільство – єдиний організм, що складається з елементів, які виконують певні функції.

Предмет соціології		4. Частина навколишнього світу, на яку спрямований дослідницький інтерес
Загальносоціологічні теорії		5. Сторона об'єкта, кут зору під яким він вивчається.
Функціоналізм		6. Виявлення соціальної обумовленості явищ соціальної реальності через вивчення законів, закономірностей і механізмів функціонування й розвитку суспільства.
Теорія конфлікту		7. Метод збору первинної інформації за допомогою звернення з питаннями до певної групи людей.
Теорії середнього рівня		8. Теорія, що розглядає суспільство через призму соціальних конфліктів, які виникають через нерівномірний розподіл ресурсів.
Емпіричні дослідження		9. Збір, опис, класифікація й інтерпретація фактів соціальної реальності.
Опитування		10. Дослідження суспільства як єдиної системи, взаємодії її основних елементів, механізмів функціонування суспільства як цілісного організму.

Завдання 2.

Відповідайте «так» або «ні» на поставлені питання.

№	Питання	Відповідь	
		Так	Ні
1.	Родоначалником соціології є Імануїл Кант?		
2.	Прогностична функція соціології полягає у формуванні в людини цілісної картини світу?		
3.	Соціологія як наукова дисципліна сформувалася раніше філософії?		
4.	Соціологія освіти – це спеціальна соціологічна теорія?		
5.	Теорія обміну – це макросоціологічна теорія?		

6.	Теорія конфлікту – це мікросоціологічна теорія?		
7.	Фундаментальні дослідження слугують для розвитку науки?		
8.	Опитування в соціології можна проводити тільки письмово?		
9.	За допомогою методологічної функції соціології визначаються оптимальні шляхи рішення практичних завдань і приймаються управлінські рішення?		
10.	Респондент – це людина, яку опитують соціологи?		

Завдання 3.

СТИМУЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

Американський соціолог Райт Міллс писав:

«...Люди звичайно не визначають свої тривоги в термінах історичної зміни або інституціональних протиріч. Індивідам звичайно властиво насолоджуватися благополуччям і не пов'язувати його зі зльотами й падіннями суспільства, у якому вони живуть. Рідко осягаючи складну залежність між формами свого власного життя й ходом світової історії, вони не віддають звіт у тім, як подібна залежність визначає соціальні перевтілення, які їм доводиться переживати, а також яку історію творять вони, мимоволі виявившись її учасниками. У них відсутнє якість мислення, необхідне для розсуду взаємозв'язку людини й суспільства, біографії й історії, себе й світу.

Це саме та якість, до знаходження якого прагнуть журналісти й викладачі, представники мистецтва й суспільні діячі, учені й видавці і яку може бути названо соціологічною уявою.

Соціологічна уява дозволяє її носію розуміти широкий історичний контекст у термінах його значення для внутрішнього життя й зовнішньої кар'єри самих різних індивідів. Воно доставляє йому можливість представити, у наслідок яких причин індивіди в плутанині своїх повсякденних переживань бачать себе в суспільстві в зовсім помилковому світлі.

...Соціологічна уява виявляється саме тим, завдяки чому люди сподіваються осягнути те, що відбувається у світі й зрозуміти, що ж трапляється в кожній крапці перетинання біографії й історії.

Імовірно найбільш істотним розходженням, з яким має справа соціологічна уява, виявляється розходження між «сугубо особистими *турботами*» і «загальними *проблемами* соціальної структури». Воно являє собою інструмент соціологічної уяви ...

Турботи пов'язані з особливостями індивіда й виникають у колі безпосередніх контактів з іншими; вони обумовлені індивідуально, а також вузьким простором соціального життя, про яке кожний обізнаний безпосередньо й особисто. Відповідно артикуляція турбот і звільнення від них перебуває в компетенції індивіда як біографічної єдності й обумовлено його найближчим оточенням – соціальним утворенням, відкритим його особистому досвіду, а в деякому сенсі і його спонтанній активності. Турбота річ приватна: погроза нависає над цінностями, яким прихильний індивід.

Проблеми мають відношення до того, що явно перевершує таке локальне середовище існування індивіда й виходить за коло його внутрішнього життя. Вони пов'язані з об'єднанням подібних локальних просторів в інститути історично даного суспільства в цілому, з різноманіттям шляхів, по яких розмаїтість життєвих мирів взаємно накладає й сплітається, формуючи масивну структуру соціального й історичного життя. Проблема річ суспільна: погроза нависає над цінностями, яким піддані всі разом».

Підготуйте письмову роботу на тему «Моя соціальна автобіографія». Ціль роботи – вивчити взаємодії людини й суспільства, особистої біографії й ходу світової історії, довідатися, які соціальні фактори впливають на Ваше життя.

Інструкції до роботи:

✓ Згадайте, що залишилося в пам'яті Вашого покоління, які події Ви віднесете до особистих турбот, а які – до суспільно значущих проблем. Скла-

діть список тих і інших, проаналізуйте, які фактори із другого списку вплинули особисто на Вас, Ваших батьків і близьких.

✓ Визначте, у чому виявився цей вплив: погіршилося (покращилося) матеріальне становище родини, соціальний стан батьків, змінилися світогляд, відношення до життя, моральні ідеали й т.д.

✓ Оцініть, наскільки глибоко Ви й Ваш близькі переживали суспільні потрясіння й кризи, як реагували на них.

✓ Вирішіть, чи збігаються Ваші особисті способи подолання з тим, як це робили знайомі Вам люди. Інакше кажучи, наскільки типовою була Ваша поведінка.

Завдання 4.

В соціології, як науці, що досліджує поведінку людей, застосовуються наступні методи збору емпіричного матеріалу: а) опитування, б) спостереження, в) аналіз документів, г) експеримент. У деяких випадках досить одного з них, в інших – для одержання достовірної й повної інформації необхідно використати декілька методів паралельно. Які методи дослідження будуть потрібні, для того щоб визначити:

- 1) чисельність і основні демографічні характеристики (стать, вік, сімейний стан) населення України;
- 2) готовність людей голосувати на майбутніх виборах президента країни (підуть вони або не підуть на виборчу дільницю);
- 3) співвідношення попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці в Харківській області;
- 4) особливості поведінки й способи взаємодії шахтарів під час страйку;
- 5) швидкість і канали поширення чуток в організації (наприклад, трудовому або навчальному колективі).

Завдання 5.

Наведені нижче судження можуть належати економістові, психологові або соціологові. Визначите кому саме вони належать (напроти кожного із суджень поставте букви Е, П або С). Для цього вам необхідно знати, який предмет цих наук і що саме вони вивчають.

1. У студентській групі виділився явний лідер.
2. Ціни на продукти харчування за рік виросли на 20%.
3. Протягом одного дня в суспільстві відбувається біля одного мільярда колективних дій – соціальних актів.
4. Зменшення зайнятості «блакитних комерців» було збалансовано збільшенням числа робочих місць у сфері послуг.
5. Емоційний стрес виникає в ситуаціях небезпеки, образи, сорому, загрози й т.д.
6. Корінна відмінність людської праці від інстинктивної поведінки тварин полягає в тому, що людина може представити очікуваний результат діяльності за допомогою фантазії.
7. Спалахи закоханості в більшій мірі властиві молодим людям.
8. Послуга з надання кредиту повинна бути оплачена.
9. Те, що може заслужити похвалу в одній первинній групі, викличе лише глузування або навіть суворе покарання в іншій.
10. Соціальний статус визначає стиль і спосіб життя людей.

Завдання 6.

Відомо, що в розвитку соціології в нашій країні в 30-і – 60-і роки була перерва: припинилися дослідження, соціологія трактувалася як буржуазна лженаука. Поясніть причини такої перерви. Чому потім, аж до середини 90-х років, розвиток вітчизняної соціології носив обмежений характер? Перелічіть проблеми й труднощі, з якими зіштовхується сучасна українська соціологія.

Завдання 7.

Американський соціолог Э. Шилз виділяє три типи взаємин соціології й влади. Перший тип (маніпулятивний) – характеризується співпрацею із владою: соціологічне знання використовується для керування суспільними процесами й маніпуляції поведінкою людей. Другий (критичний) – має місце, коли соціологи відмовляються від співробітництва із владою, займають незалежну, аналітичну позицію до політики влади. Третій (єднальний) тип орієнтації укладається в пошуку згоди, консенсусу між владою, групами й особистостями.

Як Ви вважаєте, до якого типу можна віднести відносини між владою й українськими соціологами? Якої орієнтації стосовно влади варто дотримуватися соціологам?

Завдання 8.

Відомий соціолог П. Штомпка писав: «Більшість теорій повинні залишатися на цьому середньому рівні узагальнення...тому, що саме тут повинні бути знайдені найбільш плідні з погляду пояснення й передбачення подій гіпотези. Саме тут повинні бути отримані відповіді на самі земні, що не терплять зволікань практичні людські турботи. Дозволю собі привести метафору: тому, хто хоче проїхати з Мадрида в Барселону, навряд чи порадять скористатися картою світу або Європи замість докладного плану району або обох міст».

Визначите, про які соціологічні теорії мова йде в даному фрагменті. Для рішення яких практичних проблем можуть використовуватися дані, отримані на названому рівні (наприклад, військової соціології, соціології сім'ї, соціології освіти)?

Завдання 1.

У таблиці містяться ключові поняття і їхні визначення. Встановіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, указавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст</i>
Об'єкт науки		11. Суспільство, або соціальна реальність, що оточує людей.
Предмет науки		12. Локальні теорії, пристосовані до пояснення окремих сторін, елементів суспільного життя.
Об'єкт соціології		13. Теорія, з погляду якої, суспільство – єдиний організм, що складається з елементів, які виконують певні функції.
Предмет соціології		14. Частина навколишнього світу, на яку спрямований дослідницький інтерес
Загальсоціологічні теорії		15. Сторона об'єкта, кут зору під яким він вивчається.
Функціоналізм		16. Виявлення соціальної обумовленості явищ соціальної реальності через вивчення законів, закономірностей і механізмів функціонування й розвитку суспільства.
Теорія конфлікту		17. Метод збору первинної інформації за допомогою звернення з питаннями до певної групи людей.
Теорії середнього рівня		18. Теорія, що розглядає суспільство через призму соціальних конфліктів, які виникають через нерівномірний розподіл ресурсів.
Емпіричні дослідження		19. Збір, опис, класифікація й інтерпретація фактів соціальної реальності.

Опитування	20. Дослідження суспільства як єдиної системи, взаємодії її основних елементів, механізмів функціонування суспільства як цілісного організму.
------------	---

Завдання 2.

Відповідайте «так» або «ні» на поставлені питання.

№	Питання	Відповідь	
		Так	Ні
1.	Родоначалником соціології є Імануїл Кант?		
2.	Прогностична функція соціології полягає у формуванні в людини цілісної картини світу?		
3.	Соціологія як наукова дисципліна сформувалася раніше філософії?		
4.	Соціологія освіти – це спеціальна соціологічна теорія?		
5.	Теорія обміну – це макросоціологічна теорія?		
6.	Теорія конфлікту – це мікросоціологічна теорія?		
7.	Фундаментальні дослідження слугують для розвитку науки?		
8.	Опитування в соціології можна проводити тільки письмово?		
9.	За допомогою методологічної функції соціології визначаються оптимальні шляхи рішення практичних завдань і приймаються управлінські рішення?		
10.	Респондент – це людина, яку опитують соціологи?		

Завдання 3.

СТИМУЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

Американський соціолог Райт Міллс писав:

«...Люди звичайно не визначають свої тривоги в термінах історичної зміни або інституціональних протиріч. Індивідам звичайно властиво насоло-

дзуватися благополуччям і не пов'язувати його зі зльотами й падіннями суспільства, у якому вони живуть. Рідко осягаючи складну залежність між формами свого власного життя й ходом світової історії, вони не віддають звіт у тім, як подібна залежність визначає соціальні перевтілення, які їм доводиться пережити, а також яку історію творять вони, мимоволі виявившись її учасниками. У них відсутнє якість мислення, необхідне для розсуду взаємозв'язку людини й суспільства, біографії й історії, себе й світу.

Це саме та якість, до знаходження якого прагнуть журналісти й викладачі, представники мистецтва й суспільні діячі, учені й видавці і яку може бути названо соціологічною уявою.

Соціологічна уява дозволяє її носію розуміти широкий історичний контекст у термінах його значення для внутрішнього життя й зовнішньої кар'єри самих різних індивідів. Воно доставляє йому можливість представити, у наслідок яких причин індивіди в плутанині своїх повсякденних переживань бачать себе в суспільстві в зовсім помилковому світлі.

...Соціологічна уява виявляється саме тим, завдяки чому люди сподіваються осягнути те, що відбувається у світі й зрозуміти, що ж трапляється в кожній крапці перетинання біографії й історії.

Імовірно найбільш істотним розходженням, з яким має справа соціологічна уява, виявляється розходження між «сугубо особистими *турботами*» і «загальними *проблемами* соціальної структури». Воно являє собою інструмент соціологічної уяви ...

Турботи пов'язані з особливостями індивіда й виникають у колі безпосередніх контактів з іншими; вони обумовлені індивідуально, а також вузьким простором соціального життя, про яке кожний обізнаний безпосередньо й особисто. Відповідно артикуляція турбот і звільнення від них перебуває в компетенції індивіда як біографічної єдності й обумовлено його найближчим оточенням – соціальним утворенням, відкритим його особистому досвіду, а в деякому сенсі і його спонтанній активності. Турбота річ приватна: погроза нависає над цінностями, яким прихильний індивід.

Проблеми мають відношення до того, що явно перевершує таке локальне середовище існування індивіда й виходить за коло його внутрішнього життя. Вони пов'язані з об'єднанням подібних локальних просторів в інститути історично даного суспільства в цілому, з різноманіттям шляхів, по яких розмаїтість життєвих мирів взаємно накладає й сплітається, формуючи масивну структуру соціального й історичного життя. Проблема річ суспільна: погроза нависає над цінностями, яким піддані всі разом».

Підготуйте письмову роботу на тему «Моя соціальна автобіографія». Ціль роботи – вивчити взаємодії людини й суспільства, особистої біографії й ходу світової історії, довідатися, які соціальні фактори впливають на Ваше життя.

Інструкції до роботи:

✓ Згадайте, що залишилося в пам'яті Вашого покоління, які події Ви віднесете до особистих турбот, а які – до суспільно значущих проблем. Складіть список тих і інших, проаналізуйте, які фактори із другого списку вплинули особисто на Вас, Ваших батьків і близьких.

✓ Визначте, у чому виявився цей вплив: погіршилося (покращилося) матеріальне становище родини, соціальний стан батьків, змінилися світогляд, відношення до життя, моральні ідеали й т.д.

✓ Оцініть, наскільки глибоко Ви й Ваш близькі переживали суспільні потрясіння й кризи, як реагували на них.

✓ Вирішіть, чи збігаються Ваші особисті способи подолання з тим, як це робили знайомі Вам люди. Інакше кажучи, наскільки типовою була Ваша поведінка.

Завдання 4.

В соціології, як науці, що досліджує поведінку людей, застосовуються наступні методи збору емпіричного матеріалу: а) опитування, б) спостереження, в) аналіз документів, г) експеримент. У деяких випадках досить одного з них, в інших – для одержання достовірної й повної інформації необхідно

використати декілька методів паралельно. Які методи дослідження будуть потрібні, для того щоб визначити:

6) чисельність і основні демографічні характеристики (стать, вік, сімейний стан) населення України;

7) готовність людей голосувати на майбутніх виборах президента країни (підуть вони або не підуть на виборчу дільницю);

8) співвідношення попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці в Харківській області;

9) особливості поведінки й способи взаємодії шахтарів під час страйку;

10) швидкість і канали поширення чуток в організації (наприклад, трудовому або навчальному колективі).

Завдання 5.

Наведені нижче судження можуть належати економістові, психологові або соціологові. Визначте кому саме вони належать (напроти кожного із суджень поставте букви Е, П або С). Для цього вам необхідно знати, який предмет цих наук і що саме вони вивчають.

11. У студентській групі виділився явний лідер.

12. Ціни на продукти харчування за рік виросли на 20%.

13. Протягом одного дня в суспільстві відбувається біля одного мільярда колективних дій – соціальних актів.

14. Зменшення зайнятості «блакитних комірців» було збалансовано збільшенням числа робочих місць у сфері послуг.

15. Емоційний стрес виникає в ситуаціях небезпеки, образи, сорому, загрози й т.д.

16. Корінна відмінність людської праці від інстинктивної поведінки тварин полягає в тому, що людина може представити очікуваний результат діяльності за допомогою фантазії.

17. Спалахи закоханості в більшій мірі властиві молодим людям.

18. Послуга з надання кредиту повинна бути оплачена.

19. Те, що може заслужити похвалу в одній первинній групі, викличе лише глузування або навіть суворе покарання в іншій.

20. Соціальний статус визначає стиль і спосіб життя людей.

Завдання 6.

Відомо, що в розвитку соціології в нашій країні в 30-і – 60-і роки була перерва: припинилися дослідження, соціологія трактувалася як буржуазна лженаука. Поясніть причини такої перерви. Чому потім, аж до середини 90-х років, розвиток вітчизняної соціології носив обмежений характер? Перелічіть проблеми й труднощі, з якими зіштовхується сучасна українська соціологія.

Завдання 7.

Американський соціолог Е. Шилз виділяє три типи взаємин соціології й влади. Перший тип (маніпулятивний) – характеризується співпрацею із владою: соціологічне знання використовується для керування суспільними процесами й маніпуляції поведінкою людей. Другий (критичний) – має місце, коли соціологи відмовляються від співробітництва із владою, займають незалежну, аналітичну позицію до політики влади. Третій (єднальний) тип орієнтації укладається в пошуку згоди, консенсусу між владою, групами й особистостями.

Як Ви вважаєте, до якого типу можна віднести відносини між владою й українськими соціологами? Якої орієнтації стосовно влади варто дотримуватися соціологам?

Завдання 8.

Відомий соціолог П. Штомпка писав: «Більшість теорій повинні залишатися на цьому середньому рівні узагальнення...тому, що саме тут повинні бути знайдені найбільш плідні з погляду пояснення й передбачення подій гіпотези. Саме тут повинні бути отримані відповіді на самі земні, що не терплять зволікань практичні людські турботи. Дозволю собі привести метафору: тому, хто хоче проїхати з Мадрида в Барселону, навряд чи порадять скорис-

татися картою світу або Європи замість докладного плану району або обох міст».

Визначите, про які соціологічні теорії мова йде в даному фрагменті. Для рішення яких практичних проблем можуть використовуватися дані, отримані на названому рівні (наприклад, військової соціології, соціології сім'ї, соціології освіти)?

Тема 2. ОСОБИСТІТЬ І СУСПІЛЬСТВО.

- 1. Соціологічний погляд на особистість. Структура особистості.***
- 2. Соціальний статус і соціальна роль. Типи особистості.***
- 3. Соціалізація особистості.***

1. Соціологічний погляд на особистість. Структура особистості. Вивчення особистості є одним з основних напрямків у соціології. Це пов'язане з тим, що суспільство й інші групи, які вивчаються в соціології, складаються з окремих особистостей. Для того щоб зрозуміти певне суспільство або групу треба зрозуміти поведінку окремої людини, виявити ті фактори, які визначають її специфіку. Поведінка людини залежить не тільки від її спадковості, особливостей унікальних життєвих ситуацій, але й від умов життя, які типові для певного суспільства, групи. Таким чином, соціологія вивчає формування подібних якостей завдяки спільним умовам життя, місця людини в суспільстві в порівнянні з іншими людьми, пристосованість до життя в певному оточенні, вплив соціальних характеристик людини (вік, стать, сімейний стан, освіта, місце проживання, професія тощо) на її поведінку.

У повсякденній мові ми вживаємо такі слова, як людина, індивід, особистість. Часто між ними не робиться ніякої різниці, тобто ці слова використовуються як синоніми. Але вчені закріпили за ними певні значення, які дозволяють вивчати різні аспекти сутності людини.

З наукового погляду, *людина* – це найбільш загальне поняття, категорія, що позначає вид у біологічній класифікації. Від інших біологічних видів

людина відрізняється тим, що має не тільки біологічні, але й соціальні характеристики. Тобто не тільки те, що успадковує індивід від своїх батьків (ріст, колір волосся, фігура, темперамент), але й ті якості, які формуються під час життя в суспільстві (риси характеру, звички, цінності, інтереси тощо).

Одиничний представник людського роду отримав назву «*індивід*». Всі люди є індивідами незалежно від того де народилися, виховувалися, якого вони віку, яку мають освіту, професію, оскільки всі ми маємо однаковий хромосомний набір, однакові внутрішні й зовнішні органи.

Індивідуальність – набір біологічних, психологічних і соціальних якостей за якими одна людина відрізняється від іншої. Так, ми відрізняємося кольором очей, ростом, вагою (це біологічне), рисами характеру (психологічне), інтересами, потребами, цінностями (соціальне).

Особистість – це соціальне в людині, те, що формується в неї під час життя з іншими людьми. Особливості особистості залежать від суспільства, у якому вона живе, його культури, стану економіки, політичної ситуації, тобто від численних соціальних характеристик оточення людини.

Особистість – це стійкий комплекс соціальних якостей, властивостей, що здобуваються під впливом відповідної культури суспільства й конкретних соціальних груп, до яких вона належить, у життєдіяльність яких включена.

Щоб людина вважалася особистістю, вона повинна:

- мати самосвідомість (тобто відокремлювати себе від інших, усвідомлювати свої дії);
- засвоїти основні норми й правила поведінки, які прийняті в даному суспільстві;
- сформувати систему інтересів, цінностей;
- нести певну відповідальність за свої вчинки.

Виділяють вихідні соціологічні принципи аналізу особистості:

1. Кожна людина є індивідом, але не кожна – особистістю. Особистістю не народжуються, особистістю стають. Індивід виступає вихідним пунктом розвитку особистості, особистість – результат розвитку індивіда.

2. Особистість – конкретне вираження сутності людини й одночасно вираження соціально значимих рис даного суспільства, його культури.

3. Включення особистості в суспільство відбувається через входження її в різні соціальні спільності, саме вони є основним шляхом з'єднання суспільства й людини.

Підкреслимо, що будь-яка людина (а не тільки геніальні й великі, обдаровані і яскраві люди), яка є носієм соціальних якостей свого суспільства, тих соціальних груп, до яких вона належить, і виступає як суб'єкт соціального життя, повинна розглядатися як особистість. Однак рівень розвитку особистості може бути різним.

Для характеристики особистості використовується **поняття «структура особистості»**, що містить у собі наступні елементи: потреби, мотиви, інтереси, ціннісні орієнтації.

Потреби. З погляду багатьох соціологів, **потреба** – це нестаток у чомусь. Потреба вказує на протиріччя між наявним і необхідним.

Американський соціолог А. Маслоу запропонував ієрархію людських потреб, що складається з п'яти рівнів:

1) Фізіологічні потреби (потреба в їжі, одязі, житлі, продовженні роду, відпочинку, сні тощо)

2) Потреби у безпеці й стабільності життя (потреби в самозбереженні, безпеці існування, захисті, гарантованій зайнятості, впевненості в завтрашньому дні тощо.).

3) Соціальні потреби або потреби в приналежності й любові (потреби в приналежності до колективу, у спілкуванні, прихильності, підтримці, духовній близькості, дружбі, любові тощо.).

4) Потреби престижу (потреба в придбанні авторитету, компетентності, у повазі й самоповазі, визнанні й високій оцінці, службовому росту тощо).

5) Духовні потреби (потреба в реалізації своїх потенційних можливостей, потреби особистого вдосконалювання, самовираження, особистого росту тощо).

Перші дві групи потреб Маслоу вважає первинними й уродженими, три інші – придбаними. Потреба кожного нового рівня не може перетворитися в актуальну, якщо не задоволена попередня. Таким чином, Маслоу за допомогою ідеї про підвищення людських потреб намагається простежити перехід людини від біологічного стану до соціального.

Ключовим моментом у концепції ієрархії потреб Маслоу є те, що потреби ніколи не бувають задоволеними за принципом «всі або нічого». Маслоу зробив припущення, відповідно до якого, середня людина задовольняє свої потреби приблизно в такому співвідношенні: 85% – фізіологічні, 70% – безпека й захист, 50% – любов і приналежність, 40% – самоповага й 10% – самоактуалізація.

Далі більш докладно розглянемо мотиви. **Мотиви** – внутрішні побудники до дії, внутрішня реакція на зовнішню ситуацію (навколишнє середовище, стимули). Внутрішня реакція заснована на потребах людини, її інтересах, ціннісних орієнтаціях. Тобто, якщо довідатися мотиви людини, то можна зрозуміти її поведінку. Проте, однакова поведінка, що спостерігається в багатьох людей може бути викликана різними мотивами. Наприклад, одні люди вчаться в університеті, щоб одержати знання, другі – щоб не піти служити в армію, треті – щоб весело провести час і відкласти момент влаштування на роботу.

Мотиви, які є внутрішніми побудниками до дії, варто відрізнити від **стимулів** – зовнішніх побудників до дії. Так, обіцянка викладача виставити екзамен рейтингом у випадку активної роботи на семінарських заняттях є стимулом. Цей стимул може вплинути на поведінку студента в тому випадку, коли дострокова здача іспиту є цінною, саме тоді стимул перетвориться в мотив. А якщо студент готується до семінарських занять без зовнішніх спонукань, те це являє приклад мотиву.

Наступний компонент особистості інтерес. *Інтерес* – це спрямованість індивіда на значимі для нього об'єкти, пов'язані з його потребами. Тобто, це зацікавленість чимось або кимось, хто може задовольнити певні потреби.

Потреби й інтереси особистості лежать в основі її ціннісного відношення до навколишнього світу, в основі системи її цінностей, ціннісних орієнтацій.

Цінності – об'єкти й ідеї, які значимі для індивіда, але не зв'язані прямо із задоволенням його потреб.

Люди вибирають та засвоюють ті або інші цінності суспільства, й цей вибір у соціології називається ціннісними орієнтаціями. *Ціннісні орієнтації особистості* – це системно зв'язані ціннісні уявлення про світ, які визначають вчинки та дії людини.

Специфіка соціологічного підходу до проблеми цінностей складається в спрямованості на визначення їхньої ролі як *сполучної ланки між поведінкою особистості, соціальної групи й суспільства в цілому*. Цінність не завжди є предметом реально потрібним, необхідним людині. Індивід оцінює предмет, не співвідносячи його прямо й безпосередньо зі своїми потребами й інтересами (які він може й не цілком усвідомлювати), пропускаючи через призму розповсюджених у даному суспільстві ціннісних критеріїв, ідеалів, готових оцінок, стереотипів повсякденної свідомості, уявлень про належне, справедливе, прекрасне, корисне тощо. Однак процес формування ціннісної свідомості це не односторонній процес, особистість критично ставиться до «готових» цінностей, перевіряє їх на власному життєвому досвіді. Таким чином, ціннісна свідомість – це складний, багатомірний духовний феномен, у якій присутні як загальнопоширені ціннісні стереотипи, прийняті нерифлексивно, на віру, так і ціннісні уявлення, прийняті й перевірені особистим досвідом, власні оцінки, власні ціннісні судження.

Основними видами цінностей і, відповідно, ціннісних орієнтацій є:

1. Матеріальні (наприклад, одяг, машина, мобільний телефон) і духовні (наприклад, доброта, ідея справедливості);

2. Природні (наприклад, їжа, відпочинок) і соціальні (наприклад, мода, престиж);

3. Реальні (ті, що людина цінує на даний момент) і потенційні (те, на що вона може в принципі орієнтуватися);

4. Цінності – цілі (те, що людина хоче досягти, мати, наприклад, родину, високий матеріальний статок, престижну роботу) і інструментальні цінності, або цінності-засоби (ті людські якості, які поважаються, наприклад, доброта, чесність, практицизм, ощадливість тощо).

Центром системи ціннісних орієнтацій є ідеали. *Ідеали* – це те, до чого прагне людина, вираження належного в майбутньому. Ідеали можуть існувати в персоніфікованій формі, як уявлення про ідеальну людину.

2. Соціальний статус і соціальна роль. Типи особистості. Вивчення механізмів входження людини в суспільство здійснюється за допомогою понять: «соціальний статус» і «соціальна роль».

Соціальний статус людини – її позиція в соціальній системі, пов'язана із приналежністю до певної соціальної групи.

Соціальний статус визначається приналежністю до певних груп. Прикладами соціальних статусів є статус жінки, чоловіка, студента, батька, пасажира, громадянина, президента тощо. Оскільки ми належимо до багатьох соціальних груп, то, відповідно, ми маємо багато статусів. Так, одночасно людина може бути студентом, чоловіком, громадянином України, росіянином за національністю, буддистом за віросповіданням.

Соціальний статус індивіда характеризується наступними моментами:

1. Певними правами й обов'язками, закріпленими в або законах або в неформальних правилах.

2. Обсягом влади й авторитету.

3. Рівнем соціального престижу й поваги в очах громадськості.

4. Обсягом і асортиментами споживаних товарів і послуг.

5. Оцінкою тих або інших подій громадського життя.

З поняттям статус пов'язано поняття соціальної ролі. Роль відображає динамічний аспект статусу – це діяльність по реалізації певних прав і обов'язків. Тобто, якщо людина має статус студента, сина, менеджера, пасажера, то його поведінка на лекції, у родині, на роботі, громадському транспорті буде різним.

Таким чином, **соціальна роль** – очікувана типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом.

Сукупність соціальних ролей, які відповідають певному статусу, називається рольовим набором. Так, статус студента передбачає виконання ним функцій слухача в аудиторії, виконавця лабораторних робіт, старости, практиканта тощо.

Виділяють кілька видів соціальних статусів і ролей:

Запропоновані, які не залежать від власних зусиль людини (наприклад, статус жінки, підлітка, українця);

Досягнуті (придбані), які отримані завдяки особистим зусиллям даного індивіда (наприклад, студент, президент, батько);

Головний (інтегральний) – статус, що визначає положення людини в суспільстві в цілому, найбільш характерний для даної людини, з яким її ідентифікують оточуючи (Президент України, директор).

Оскільки людина одночасно може виконувати кілька ролей, то можуть виникати так звані рольові напруги й рольові конфлікти.

Рольова напруга – це протиріччя між уявленнями людини щодо виконання якоїсь ролі й умовами, у яких їй доводиться цю роль виконувати, або коли особистість повинна виконувати роль, що не відповідає ані її інтересам, ані внутрішнім установам. Наприклад, студент прагне підготувати реферат, але бібліотеку закрили на ремонт, або людину змушують голосувати на виборах, але вона цього не хоче.

Рольові конфлікти можуть бути міжособистісними й внутріособистісними.

Міжособистісні конфлікти мають місце тоді, коли виникають протиріччя між людьми не як індивідуальностями, а як представниками певних ролей. Наприклад, Іванов і Петров можуть конфліктувати не тому, що вони не подобаються один одному, а тому що один міліціонер, а другий – злочинець.

Внутріособистісні конфлікти – це протиріччя усередині однієї особистості. Ці протиріччя можуть бути викликані необхідністю одночасно виконувати кілька ролей (межрольові конфлікти), так і відповідати різним вимогам, пов'язаним з однією й тією ж роллю (внутрірольові конфлікти).

Міжрольові конфлікти виникають тоді, коли дві або більше соціальних ролей, які виконує одна людина, містять у собі несумісні обов'язки. Прикладом такого конфлікту може розглядатися ситуація, коли ролі студента, батька й працівника фірми виконує одна особистість. Ці ролі можуть вимагати від особистості бути одночасно на роботі, дома й в інституті, або виконувати стільки завдань, що на них бракує часу.

Внутрірольові конфлікти містяться в суперечливих вимогах, які висуваються до носіїв однієї ролі різними соціальними групами. Наприклад, студент повинен вибирати, до якого предмету йому готуватися, прийти до декану, що його викликає, або на лекцію, що проводиться в цей час за розкладом.

Існує кілька способів вирішення рольових конфліктів і зняття рольових напруг:

1. Вибір головної ролі (людина зважує важливість кожної ролі, які йому необхідно виконувати одночасно).
2. Поділ ролей (людина чітко розділяє місце виконання різних ролей: наприклад, батька в родині й наглядача у в'язниці).
3. Раціоналізація (людина приховує сама від себе реальність рольового конфлікту або напруги шляхом несвідомого пошуку неприємних сторін бажаної, але недосяжної ролі).
4. Регулювання (людина перекладає відповідальність за неякісно зіграну роль на інших).

Як ми вже відзначали вище, соціологію цікавить соціально-типове в особистості. Виділяють наступні **типи особистостей**:

1. **Ідеальний** – тип особистості, що виступає ідеалом для членів даного суспільства, до якого вони прагнуть у майбутньому.

2. **Базисний** (нормативний) – тип особистості, що об'єктивно необхідний для оптимального розвитку даного суспільства.

3. **Модальний (реальний)** – тип особистості, що переважає в даному суспільстві (середній американець, істинний росіянин). Він виявляється за допомогою соціологічних досліджень.

Ідеальний, модальний і базисний типи особистостей можуть збігатися або ні.

Якщо проаналізувати історію українського суспільства в 20 і 21 сторіччі, то можна виділити наступні модальні типи особистості:

1. **Особистість «розчинена» у суспільстві**, не виділяється із системи традиційних суспільних зв'язків, вона засвоїла колективістську ідеологію, у рамках якої окрема людина – лише функціонально певний елемент суспільної системи. Цей тип особистості домінував у СРСР до періоду застою.

2. **Особистість, відчужена від суспільства**, відповідає періоду розпаду тоталітарної ідеології й характеризується подвійною системою цінностей (для зовнішнього й внутрішнього користування).

3. **Амбівалентна особистість**, свідомість якої складається з 2 частин – демократичних цінностей, з одного боку, і тоталітарних орієнтацій – з іншої. Цей тип стає домінуючим з моменту виникнення незалежної української держави

Можна виділити 3 різновиду амбівалентного типу:

- **Конформно-амбівалентний** – характеризується некритичним прийняттям різних соціально-політичних альтернатив, підтримкою рішень, лідерів і організацій, які взаємно виключають один одного;

- **Нігілістсько-амбівалентний** – заперечує будь-які альтернативи суспільного розвитку, негативно ставиться до будь-яких організаційних полі-

тичних утворень;

- **Мозаїчно-амбівалентний** – характеризується суперечливим об'єднанням елементів демократичної свідомості, що формується, і тоталітарних структур, які руйнуються.

Чому важливо вивчати типи особистості. Ті або інші типи особистості складаються під впливом суспільства, а з іншого боку зміни у свідомості, ціннісних орієнтаціях сприяють становленню нового суспільства, тобто можуть прискорювати або сповільнювати процеси.

Якщо конформно-амбівалентний тип приводить суспільство до авторитарної форми правління, нігілістично-амбівалентний – до бунту, то мозаїчна свідомість здається найбільш гнучкою, здатною до сприйняття демократичних норм.

3. Соціалізація особистості. Соціалізація – це процес формування та розвитку в людині її соціальної природи. **Соціалізація** – це процес засвоєння індивідом протягом життя соціальних норм і культурних цінностей того суспільства, до якого він належить. Завдяки процесам соціалізації формується й розвивається особистість.

На думку багатьох соціологів, здатність до соціалізації міститься в самій людині, при цьому сама соціалізація розуміється як засвоєння накопиченого в суспільстві досвіду. У процесі соціалізації індивід засвоює норми, цінності, знання, уміння. У результаті соціалізації людина здобуває якості, які дозволяють їй діяти в певних умовах місця й часу. Соціалізація є активним двостороннім процесом, тобто людина не просто пасивно здобуває певні риси, але й впливає на навколишнє середовище.

У даний момент, як у західній, так і у вітчизняній соціології прийнято виділяти два основних етапи соціалізації: первинну й вторинну.

Первинна соціалізація – це засвоєння дитиною базового набору ролей, формування соціальних установок, засвоєння основних духовних цінностей, норм поведінки для нормального функціонування в суспільстві, тобто на ста-

дії первинної соціалізації ми вчимося користуватися столовими приладами, їздити в громадському транспорті, вітатись, відзначати свята, поважати старших, поводитися з ровесниками і т.ін.

Вторинна соціалізація – це засвоєння додаткових соціальних ролей у процесі життя. Як правило, на етапі вторинної соціалізації відбувається засвоєння професійних ролей, ролі дружини або чоловіка, ролі виборця або політичного діяча тощо.

На кожному з етапів соціалізація здійснюється за наступною структурою:

Адаптація – пристосування до нових умов або до умов, які змінилися.

Інтеріорізація – засвоєння цінностей, норм, знань нового оточення, включення їх у свій внутрішній світ.

Екстеріорізація – реалізація засвоєних норм, цінностей, зразків поведінки. **Екстеріорізація** може доповнюватися соціальною активністю, тобто продукуванням нових норм і цінностей.

Основними **агентами соціалізації** (тими, хто сприяє соціалізації людини) є родина, групи ровесників, інститут освіти (насамперед дитячий садок і школа), засоби масової комунікації (телебачення, книги, інтернет), релігійні інститути (церква). На етапі вторинної соціалізації до них підключаються різні організації й установи (трудові колективи, політичні партії, суспільні об'єднання).

Як саме відбувається формування особистості? Для відповіді на це питання звернемося до теорії Джорджа Герберта Міда. Дж. Мід думає, що людське «Я» формується в процесі взаємодії з іншими індивідами. **Процес формування особистості проходить чотири стадії:**

1. **Імітація.** На цій стадії діти копіюють поведінку дорослих, не розуміючи її. Наприклад, дитина ходить по квартирі із ціпком і при цьому уявляє, що в неї в руці пилосос.

2. **Ігрова стадія.** З 4-х – 5-ти років діти починають програвати ролі (виховательки, лікаря, міліціонера та ін.). Рольова поведінка стає зібраною і

цілеспрямованою, з'являється здатність відчувати ролі інших людей, наприклад ролі партнерів. При цьому вони міняють інтонацію, приймають пози, які їм доводилось бачити у дорослих носіїв даної ролі. Обмінюючись ролями в процесі гри, діти поступово осмислюють себе як окремих діючих осіб – як «мене». На думку Дж. Г. Міда, людське «Я» складається з «Я-сам» і «Я-мене». «Я-сам» – це несоціалізована дитина, набір спонтанних прагнень і бажань. «Я-мене» – це «Я»-соціальне, це бачення того, що собою представляє людина, створена на основі думок значущих інших (родичів, друзів).

3. *Стадія колективних ігор.* З 8-ми – 9-ти років діти починають брати участь в організованих іграх, заснованих на чітких правилах, понятті справедливості й рівної участі (футбол, баскетбол). На цій стадії дитина вчиться оцінювати свою поведінку з погляду не конкретних людей, а «узагальненого іншого» – так Мід називає загальні цінності й моральні норми, які виступають основою культури.

4. *Орієнтація на «узагальненого іншого»,* засвоєння норм взаємодії в широкому колі ситуацій (а не тільки в грі), з різними людьми, тобто загальних правил поведінки в даному суспільстві.

Матеріал для самостійного вивчення

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА.

- 1. *Поняття й види поведінки, що відхиляється.***
- 2. *Теорії, що пояснюють причини виникнення девіації.***

1. **Поняття й види поведінки, що відхиляється.** У більшості випадків члени суспільства відповідають як офіційно встановленим, так і фактично сформованим соціальним нормам, що в чималому ступені зберігає його як систему. Залежно від внутрішніх мотивів можна виділити два варіанти нормативної поведінки:

- якщо людина відповідає певним соціальним нормам, не замислюючись над тим, чи вірні вони, то таку поведінку прийнято називати **конформізмом**, що припускає пасивне прийняття існуючого порядку, відсутність власної позиції, некритичне слідування будь-якому зразку;

- якщо індивід слідує нормам з метою привести свою поведінку у відповідність до вимогам більш високого авторитету (Бог, громадськість, батьки, начальник), то це визначається як **підпорядкування**.

З погляду зовнішньої оцінки обидва типи поведінки можна назвати нормативною, або конформною поведінкою. У цьому випадку індивід є "корпоративним", тобто є "гравцем команди". Нормативна поведінка відображає ефективність процесу соціалізації відносно домінуючих стандартів культури.

Разом з тим у суспільстві також має місце неприйняття й невиконання соціальних норм. Таку поведінку індивідів або соціальних груп називають неконформною, або ненормативною. Вона може носити позитивний характер, що сприяє встановленню в суспільстві більш прогресивних норм поведінки, діяльності (мистецтво, науково-технічна й соціальна творчість), або мати патологічний, негативний, дисфункціональний характер, що веде до руйнування прогресивних тенденцій. Таку поведінку, діяльність індивідів і соціальних груп і прийнято називати власне девіантною (такою, що відхиляється) поведінкою.

Девіантна (така, що відхиляється) **поведінка** (франц. deviation від лат. deviare – збиватися зі шляху) – вчинок, діяльність суб'єкта, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам, стереотипам, зразкам.

Можна говорити про девіантність в **широкому й вузькому значеннях цього слова**.

У **широкому змісті** термін «**девіантність**» має на увазі будь-яке відхилення від прийнятих у суспільстві соціальних норм, починаючи із най-

менш значних, наприклад, порушення пропускового режиму в установі, і закінчуючи найбільш серйозними типами вбивства.

У *вузькому значенні девіантність* позначає провини, які не схвалюються громадською думкою, не є протиправними, не підпадають під статтю Кримінального кодексу (наприклад, більш висока зарплата дружини у порівнянні з чоловіком оточуючим може здатися ненормальним явищем, тому що чоловік споконвіку вважався головним джерелом сімейних доходів). Для більш серйозних форм порушень фахівці застосовують інші терміни, а саме *делінквентність* і *злочинність* (кримінальне поведінку).

Делінквентна поведінка – сукупність вчинків, які не схвалюються законом, але не караються згідно Кримінального кодексу. Насамперед, це адміністративні правопорушення: дрібне хуліганство, перехід вулиці або паління в неналежному місці тощо.

Злочинна поведінка – це кримінально карна поведінка. Наприклад, бійка з нанесенням тяжких тілесних ушкоджень, вбивство.

Характерна риса девіантної поведінки – *культурний релятивізм*. Це означає, що соціальна норма, прийнята або суспільством, або законодавством, – явище суғубо відносне. Вчинок може вважатися в одному суспільстві нормальним, в іншому – розглядається як соціальна патологія. Наприклад, у первісний час канібалізм, убивство старих і дітей, кровозмішення вважалися нормальним явищем, викликаним економічними причинами (дефіцит продуктів харчування) або соціальним устроєм (дозвіл шлюбу між родичами), але в сучасному суспільстві це вважається девіантною, а в деяких випадках і кримінальною поведінкою.

Основні види девіації (у широкому змісті слова).

1. Культурна й психологічна девіація.

Культурна девіація – це поведінка, що відхиляється від норм культури. Це поведінка вивчається соціологами. Психологічна девіація – відхилення в особистісній організації: психотики, невротики, параноїки та ін. Ці відхилення вивчаються психологами. Ці два види девіації часто перетинаються: куль-

турна девіація може бути наслідком особистісних патологій. Радикальна політична поведінка часто розглядається як вихід емоційної войовничості. Проституція часто пояснюється як результат недоліку емоційної близькості й підтримки в дитинстві, коли дівчинка мала обмежені можливості формування безпечної особистості. Однак особистісні психопатології є не єдиною причиною появи культурної девіації. Причинами останньої можуть також виступати соціальні передумови, які будуть розглянуті далі.

2. Індивідуальна й групова девіація.

Підліток, що виріс в інтелігентній родині, який стає наркоманом, тим самим демонструє індивідуальну девіацію. У складному суспільстві може існувати безліч девіантних субкультур, норми яких суперечать загальним моральним нормам. Діти, що виростили в родині алкоголіків, які згодом стають частиною групи бездомних, де токсикоманія є повсякденним явищем, демонструють групову девіацію. Вживання токсичних речовин у цій групі дітей є не протестом проти норм субкультури, а механізмом знаходження статусу всередині групи. Таким чином, існує два чистих типи девіантів: 1) індивідуальні девіанти заперечують норми, які їх оточують, 2) групові девіанти є конформістами в рамках девіантних груп.

3. Первинна й вторинна девіація.

Первинна девіація – девіантна поведінка індивіда, що є конформістом у всіх інших своїх проявах. Дана людина не розглядається в якості девіанта ні нею самою, ні іншими, її вважають трохи ексцентричною. Вторинна девіація – девіація, яка має місце після публічної ідентифікації людини як девіанта. Часто одиничного девіантного вчинку (гомосексуальний половий акт, вживання наркотиків, злочинство та ін.) або навіть підозри в здійсненні такого вчинку буває досить, щоб на людину навісили «ярлик» девіанта. Цей процес навішення ярлика має вкрай важливе значення. Людина, що робить первинну девіацію, в цілому підтримує систему соціальних норм і піддається соціальному впливу. Після «таврування» девіантом, людина ізолюється, примикає до

групи собі подібних і виключається із суспільства. Девіація стає центральним місцем її життєвої організації.

4. Позитивна й негативна девіація.

Позитивна девіація – відхилення від норм, які заохочуються в даному суспільстві. Геній, герой, духовний лідер – позитивні девіанти. Хоча позитивна девіація має місце в будь-якому суспільстві, найбільшу увагу соціологів викликає девіація негативна. Негативна девіація – поведінка, що засуджується суспільством і спричиняє покарання. Злочинці, наркомани, алкоголіки, повії – негативні девіанти.

2. Теорії, що пояснюють причини виникнення девіації. Пильну увагу вчених привертає питання про причини виникнення девіантної поведінки. Існують три основних підходи, що пояснюють причини виникнення девіацій:

- 1) *біологічний підхід;*
- 2) *психологічний підхід;*
- 3) *соціологічний підхід.*

1. Біологічний підхід. Його прихильниками були Ч. Ломброзо й У. Шелдон. Суть цього підходу в тому, що девіантна, зокрема злочинна поведінка, обумовлена певними фізичними рисами. Наприклад, тим що виступає нижня щелепа, сплющений ніс, рідка борода, знижена чутливість до болю (Ч. Ломброзо), або мезоморфністю, (коли будова тіла відрізняється силою й стрункістю – У. Шелдон). В останні роки девіантність у руслі даного підходу пояснюється аномаліями полових хромосом (наявність додаткової хромосоми У).

Біологічні особливості організму, безумовно, впливають на поведінку людини (ріст, зовнішність, наявність фізичних недоліків). Не можна скидати з рахунків і генетичну схильність деяких людей до девіантної поведінки, однак не треба абсолютизувати даний підхід, тим більше, що значна частина злочинів викликана не біологічними, а соціальними причинами (наприклад, "змушена" або корислива злочинність).

2. Психологічний підхід – причину виникнення девіації бачить у психологічних конфліктах, проблемах і травмах, особливо пережитих у дитинстві. Його основоположником вважається З. Фрейд. Девіантна поведінка, по З. Фрейду, виникає в результаті конфлікту між Ego і Id або Superego і Id. Наприклад, злочини виникають у тому випадку, коли Superego – цивілізований самоконтроль індивіда – не може подолати примітивні, деструктивні, жорсткі імпульси Id. Різні імпульси можуть придушуватися, тим самим переходити в несвідомі шари психіки.

Вочевидь, варто погодитися з думкою, що за допомогою аналізу якоїсь однієї психологічної риси, конфлікту або комплексу не можна пояснити сутність (рівень) злочинності або будь-якого іншого виду девіації. Більш імовірно, що й біологічна, і психологічна схильність до девіантної поведінки в деяких випадках, з'єднуючись із певними соціальними умовами, дають відповідний результат.

3. Соціологічний підхід – пояснює виникнення девіації через пошук соціальних і культурних факторів, що впливають на людей.

Теорія аномії (разрегульованості, "безнормності") Э. Дюркгейма – девіація, зокрема самогубства, відбуваються внаслідок порушення або відсутності ясних соціальних норм. Норми управляють поведінкою людей, вони знають, чого очікувати від інших і чого чекають від них. Однак під час криз або радикальних соціальних змін, наприклад, у зв'язку зі спадом ділової активності й невтримною інфляцією, люди відчують заплутаність й дезорієнтацію. Статистичні дані свідчать, що під час несподіваних спадів і підйомів рівень самогубств стає вище звичайного. Дюркгейм вважав, що несподівані занепад і процвітання пов'язані з порушенням «колективного порядку». Соціальні норми руйнуються, люди втрачають орієнтири – все це сприяє девіантній поведінці.

Теорія аномії Р. Мертона. На його думку, девіантна поведінка обумовлена аномією як неузгодженістю між проголошеними даною культурою ці-

лями й соціально схвалюваними засобами їхнього досягнення. У рамках своєї концепції Мертон розробив типологію девіантних учинків (див. таблицю).

Типологія вчинків (по Р.Мертону)

Спосіб адаптації	Соціально схвалювані цілі	Соціально схвалювані засоби	Приклади
Конформізм	+	+	фінансовий успіх, одержуваний законними засобами
Інновація	+	–	фінансовий успіх, одержуваний незаконними засобами
Ритуалізм	–	+	бюрократ
Ретритизм (втеча від дійсності)	–	–	ченці, пустельники, бурлаки, наркомани, пияки
Бунт	– / +	– / +	реформатори, революціонери

У системі Мертона конформізм припускає згоду й із цілями суспільства, і з засобами їхнього досягнення. Наприклад, загальновизнаним мірилом успіху в американському суспільстві (а останнім часом також і в українському) вважається досягнення багатства. Соціально схвалювані засоби досягнення цієї мети мають на увазі такі традиційні методи, як одержання гарної освіти, вступу на роботу й побудову кар'єри. Але далеко не всі люди можуть отримати гарну освіту, кращі фірми приймають на роботу досить обмежену кількість фахівців. Коли люди зіштовхуються з неможливістю досягти фінансового успіху соціально схвалюваними засобами, вони можуть вдатися до незаконних способів.

Інновація припускає згоду із цілями суспільства, але заперечує соціально схвалювані засоби їхнього досягнення. Прикладами інновації є шантаж, пограбування, розтрата чужих грошей, шахрайство та ін. Даний вид девіант-

ної поведінки виникає в тому випадку, коли індивід зіштовхується з обмеженим доступом до ресурсів, з одного боку, і сильним бажанням виглядати успішним в очах суспільства – з іншої.

Ритуалізм припускає ігнорування цілей даної культури, але згоду (часом доведену до абсурду) використовувати соціально схвалювані кошти. Прикладом може виступати бюрократ, фанатично відданий своїй справі, який ретельно заповнює бланки, перевіряє їхню відповідність всім інструкціям, регулярно підшиває їх до справи й т.і., але не усвідомлює, для чого все це робиться.

Ретритизм припускає заперечення, як цілей даного суспільства, так і засобів досягнення цих цілей. Інакше кажучи, людина дистанціюється від суспільства. До цього різновиду девіації можна віднести ченців, пустельників, з одного боку, і наркоманів, алкоголіків і самогубців – з іншої.

Бунт також виражається в запереченні й цілей суспільства, і засобів їхнього досягнення. Але на відміну від ретритистів, бунтівники не відходять від суспільства, а намагаються запропонувати йому нові цілі й нові замоби їхнього досягнення. До цього виду девіантів можна віднести реформаторів і революціонерів.

Культурологічні теорії акцентують увагу на аналізі культурних цінностей. З погляду цих теорій, девіація має місце тоді, коли індивід ідентифікує себе із субкультурою, норми якої суперечать нормам домінуючої культури. Ідентифікація із субкультурою відбувається в ході спілкування з носіями цієї культури. Важливу роль грають не контакти з безособовими організаціями або інститутами (законодавчими органами, церквою тощо), а повсякденне спілкування – у школі, будинку, «на вулиці». На інтенсивність засвоєння людиною девіантних цінностей впливають частота контактів з девіантами, а також їхня кількість і тривалість. Важливу роль грає й вік: чим людина молодша, тим з більшою готовністю вона засвоює зразки поведінки, що нав'язуються іншими.

Розглянуті теорії засновані, головним чином, на аналізі соціальних і культурних факторів, що сприяють девіації. Наступний ряд соціологічних теорій основну увагу звертає на тих, хто оцінює людину з погляду девіації, яким чином формується ставлення до людей як до девіантів, а також на те, як поведуться з індивідом, якому приклеєний ярлик девіанта.

Теорія стигмації (таврування). Основним положенням тут є теза, відповідно до якої девіантність не є характеристикою, внутрішньо властивою певній соціальній поведінці, а з'являється наслідком соціальної оцінки (стигматизації) певної поведінки як девіантної. Девіація пояснюється здатністю впливових груп суспільства нав'язувати іншим верствам певні стандарти, ставити клеймо девіантів на поведінку менш захищених груп. З людиною можуть поводитися так, начебто вона порушила правило, навіть якщо вона це не робила, тільки тому, що інші стверджують, що вона це зробила. Так, поводитись з неграми в Америці. Вони піддавалися переслідуванню й іноді лінчуванню по неправдивих обвинуваченнях у зґвалтуванні білих жінок. Під час хрестового походу проти алкоголізму – сухого закону – створювалася нова система правил і нові девіанти.

Аналіз причин девіантної поведінки спрямований у цьому випадку на вивчення процесів, явищ і факторів, що визначають або впливають на приписування статусу девіантності поведінці й статусу девіанта індивідам, тобто, дослідженням того, яким чином формується ставлення до людей як до девіантів.

Конфліктологічний підхід. Дана теорія не цікавиться тим, чому люди порушують закони, а займається аналізом сутності самої законодавчої системи. З даної точки зору, закони й діяльність правоохоронних органів – це знаряддя, що правлячі класи, які володіють засобами виробництва, використовують проти тих, хто їх позбавлений. Більш того, прихильники цієї теорії розглядають девіантів не як порушників загальноприйнятих правил, а скоріше як бунтарів, що виступають проти капіталістичного суспільства, що прагне «ізолювати й помістити в психіатричні лікарні, в'язниці й колонії для неповноліт-

ніх безліч своїх членів, що нібито потребують контролю».

Новітні теорії набагато більш критичні до існуючого соціального устрою, вони доводять необхідність виправлення не окремих людей, а всього суспільства.

Завдання 1.

У таблиці поміщені ключові поняття і їхні визначення. Встановите, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, вказавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Визначення</i>
Статус		1. Статус, у якому людина породжена або опиняється в залежності від обставин
Роль		2. Соціальний стан людини в суспільстві
Головний статус		3. Ситуація, пов'язана з необхідністю задовольняти суперечливим вимогам однієї або декількох соціальних ролей.
Статусний набір		4. Сукупність всіх статусів даного індивіда
Запропонований статус		5. Сукупність соціальних ролей, що відповідають соціальному статусу
Придбаний статус		6. Внутрішній побудник індивіда до дії
Рольовий конфлікт		7. Найбільш характерний для індивіда статус, за яким його виділяють навколишні або з яким вони його ототожнюють
Мотив		8. Зовнішній побудник індивіда до дії
Стимул		9. Статус, що людина отримує завдяки власним зусиллям, бажанню, вільному вибору, або завдяки удачі й везінню
Рольовий набір		10. Динамічна характеристика статусу

Завдання 2.

Відповідайте «так» або «ні» на поставлені питання.

	<i>Питання</i>	<i>Відповідь</i>
--	-----------------------	-------------------------

		<i>Так</i>	<i>Не-має</i>
.	Одна людина має багато статусів?		
.	Девіантне поведінка завжди є злочинною?		
.	Один статус включає тільки одну роль?		
.	Соціальна роль – це модель поведінки, орієнтованої на певний статус?		
.	Існує позитивна девіація?		
.	Соціалізація властива не тільки людині, але й тварині?		
.	Соціалізація закінчується в дорілих літах?		
.	Соціалізація включає освоєння соціальних ролей?		
.	Дитина – це особистість?		
0.	Агенти первинної соціалізації – це установи й підприємства?		

Завдання 3.

Наприкінці 60-х років ХХ століття в Америці вийшла книга Д. Морріса “Гола мавпа”, у якій автор пише: “За фасадами сучасного міського життя та ж стара гола мавпа. Змінилися тільки назви: замість “полювання” ми говоримо ”робота”, замість “гнізда” – “будинок”, замість “спарювання” – “одруження”, замість “самки” – “дружина”. Біологічна природа тварини формує соціальну структуру цивілізації, а не навпаки”. *Чи згодні Ви із цією точкою*

зору? Що ж переважає в людині: біологічне або соціальне? Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 4.

Людина, яка живе в суспільстві, належить одночасно до безлічі соціальних груп. У кожній з них вона займає певний статус. Сукупність всіх статусів, що займає одну людину, називається статусним набором. *Опишіть свій статусний набір (10-15 статусів). Які статуси в ньому є запропонованими, а які – такими, що досягаються? Визначте свій головний статус. Поясніть, чому Ви так вважаєте?*

Завдання 5.

Розподіліть наведені потреби за групами, відповідно до теорії А. Маслоу (заповніть таблицю): потреба в розвитку особистості; потреба в подиху; потреба у творчому самовираженні; потреба в гармонії; потреба в знанні; потреба в красі; потреба у визнанні; потреба в безпеці існування; потреба в турботі, опіці; потреба у впевненості в завтрашньому дні; потреба в реалізації здатностей; потреба в розумінні; потреба в повазі; потреба в їжі; потреба в кар'єрному рості; потреба в житлі; потреба в стабільності умов життя; потреба в компетентності; потреба в статусі; потреба в одязі; потреба в спілкуванні

Фізіологічні потреби	
Потреби безпеки й стабільності життя	
Соціальні потреби або потреби в приналежності й любові	
Потреби престижу	
Духовні потреби	

Завдання 6.

Розподіліть наведені цінності на дві групи – цінності-цілі й цінності-засоби (заповніть таблицю): активна життєва позиція, здоров'я, щасливе сімейне життя, сімейне благополуччя, згода в суспільстві, вірні друзі, воля, краса, вихованість, толерантність, творчість, освіченість, акуратність, само-

реалізація, істина, цікава робота, любов, раціоналізм, відповідальність, самостійність, суспільне визнання, соціальна справедливість, життєва мудрість.

<u>Цінності – цілі</u>	<u>Цінності – засоби</u>

Завдання 7.

Соціологи Національного університету внутрішніх справ (м. Харків) у результаті проведення ретроспективного дослідження серед жителів міста, яким в 1959, 1969, 1979, 1989, 1999 р. виповнилося від 20 до 24 років, одержали наступні дані:

Таблиця 2.1

Проба “смаку” наркотиків (в %)

	“1959”	“1969”	“1979”	“1989”	“1999”
Так	4,05	6,91	13,85	19,72	49,09
Немає	95,95	92,89	85,74	79,88	49,29
Важко відповісти	0,0	0,2	0,41	0,39	1,62

Джерело: Молодь і наркотики (соціологія наркотизму / Під ред. В.А. Соболева й І.П. Рущенко. – Харків: Торсінг, 2000 – С. 63.

Яка частка ваших ровесників пробувала “смак” наркотиків?

Які фактори спричинили поширення наркотиків у молодіжному середовищі?

Тема 3 СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА І СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ

1. *Поняття «соціальна спільнота» і «соціальна група».*
2. *Соціальна структура суспільства.*
3. *Сутність і історичні типи соціальної стратифікації.*
4. *Соціальна мобільність, види мобільності.*

1. Поняття «соціальна спільнота» і «соціальна група». Взаємодія індивіда і суспільства опосередковується соціальними групами, які є фундаментом суспільства.

В суспільстві існують різні об'єднання людей і далеко не всі з них можна віднести до соціальних груп. Термінове випадкове об'єднання людей зі слабкими соціальними зв'язками і різнорідним соціальним складом можна назвати соціальною спільнотою, а не соціальною групою. До таких спільнот відносять, наприклад, людей, що опинилися в одному місці (пасажери громадського транспорту, перехожі тощо), натовп, що спостерігає за наслідками дорожньо-транспортної пригоди, чи людей, що мітингують на майдані, аудиторію читачів газети або глядачів у кінотеатрі.

Соціальна група – це сукупність людей, які мають спільну соціальну ознаку і виконують суспільно необхідну функцію в загальному розподілі громадської праці і діяльності. Соціальні групи класифікують за різними ознаками:

За характером зв'язків індивіда з групою відокремлюють:

1. *Групи членства* – будь-яка група, членом якої є індивід.
2. *Референтна група* – це та група, цінності якої є важливими для індивіда, з якою він порівнює себе як з еталоном. Наприклад, підлітки орієнтуються на стиль життя своїх кумирів, робітник організації, який бажає зробити кар'єру, – на поведінку вищого керівництва.

В залежності від розміру групи і характеру взаємодії її членів відокремлюють:

1. *Малі групи* – це малочислені (від двох до декількох десятків осіб) соціальні групи, члени яких знаходяться в безпосередньому стійкому особис-

тому спілкуванні (сім'я, студентська група, бригада, дружня компанія та інш.).

2. Середні групи – це групи, об'єднані в організації (трудоий колектив підприємства, організації, закладу). Тут уже не всі члени групи можуть спілкуватися особисто, контакти будуть мати опосередкований характер.

3. Великі групи – це численні групи людей, розпорошені на великому просторі, які характеризуються опосередкованою солідарною взаємодією (класові, територіальні, національні спільноти).

Малі групи, в свою чергу, бувають первинні і вторинні. **Первинні групи** характеризуються інтимністю спілкування, мета їх створення – спілкування як таке (сім'я, друзі). **Вторинні** характеризуються формальністю контактів (навчальна група, трудоий колектив), вони створюються для досягнення інструментальних цілей (отримання освіти, прибутку тощо).

За характером властивостей індивідів, що входять до групи, відокремлюють наступні види великих груп: **соціально-демографічні, соціально-поселенські, соціально-етнічні, соціально-професійні, соціально-класові тощо.**

На відмінність від малих і середніх груп, великі характеризуються:

- великою кількістю членів,
- відсутністю обов'язкових особистих контактів,
- відсутністю чи відносно невеликим ступенем згуртованості і організованості.

2. Соціальна структура суспільства.

Structura (лат.) – будова, розміщення, порядок. Під структурою розуміється сукупність функціонально пов'язаних між собою елементів, зв'язків і залежностей, які складають внутрішній устрій об'єкта. Структуру об'єкта характеризують:

- кількість компонентів,

- порядок їх розташування і
- характер залежності між ними.

Таке розуміння цієї категорії достатньо виправдане і при вивченні соціальної структури.

У теоретичній соціології набули розвитку дві основні моделі соціальної структури:

1. Ціннісно-нормативна модель найбільш яскраво представлена школою структурного функціоналізму. Суспільне життя функціоналісти розглядають як велику кількість взаємодій між людьми та групами і переплетіння цих взаємодій. Для того, щоб проаналізувати їх, необхідно знайти у цій неймовірно рухливій соціальній системі якісь сталі елементи. Сукупність цих сталих елементів і утворює структуру.

У ціннісно-нормативній моделі соціальна структура вважається надіндивідуальним утворенням, яке забезпечує порядок у суспільстві і окреслює рамки для особистого життя людей. В якості елементів структури суспільства розглядають не індивідів, а соціальні позиції – **соціальні статуси**, пов'язані з ними **соціальні ролі, соціальні норми і цінності**, згідно з якими відбувається програвання соціальних ролей.

2. Категоріальні моделі у якості основних компонентів соціальної структури відокремлюють великі групи людей, що мають схожі риси. Це п'ять основних видів великих соціальних груп, які формують підструктури суспільства:

- **Соціально-професійна структура суспільства** – це сукупність соціальних груп, що виділяються за характером та змістом праці і супутніми ознаками.

Перш за все мова йде про професійні і посадові групи. *Професійна група* – велика соціальна група, яка об'єднує людей за спільним родом діяльності. Професійні групи утворюють, наприклад, юристи, лікарі, інженери, водії, продавці тощо.

Посади формуються в межах однієї професійної групи (наприклад, серед медичних працівників існує розподіл на санітарок, медсестер, лікарів, завідуючих відділенням, головних лікарів тощо) і відрізняються за обсягом владних повноважень, наявністю управлінських функцій, рівнем знань і кваліфікації.

Набір, кількість і чисельність соціально-професійних груп змінюються з часом. Напрямок змін визначається індустріально-технічним і соціально-економічним рівнем розвитку суспільства.

• **Соціально-демографічна структура** – сукупність соціальних груп, які відрізняються за віком, статтю, сімейним станом, наявністю дітей і міграційним статусом.

За віком виділяються: діти і підлітки; молодь; зріле населення; люди похилого віку; старі люди.

За статтю виділяються:

- жінки (53,8% населення України у 2007 році);
- чоловіки (46,2%).

За сімейним станом виділяються:

- ніколи не були одружені (у 2007 р. серед чоловіків старше 15 років – 24,3%, серед жінок – 6,1%);
- одружені (чоловіки – 64,6%, жінки – 54,0%);
- розлучені (чоловіки – 6,8%, жінки – 10,4%);
- вдівці (чоловіки – 3,9%, жінки – 19,2%).

За наявністю дітей виділяються: бездітні (23,8%); одnodітні (50,7%) малодітні (18,1%); багатодітні (7,4%).

За міграційним статусом виділяють:

- емігрантів – людей, що виїхали до іншої країни, і іммігрантів – людей, що вїхали в країну;
- сільських і міських мігрантів; важливе значення має міграція населення "село-місто", але з розвитком урбанізації підвищується роль міграції "місто-місто".

- трудових, учбових мігрантів і т.п. – в залежності від мети виїзду.
- **Соціально-територіальна структура** – сукупність соціальних груп, що відрізняються типом поселення, у якому мешкають, і типом регіону.

За типом поселення виділяють:

- міське населення;
- сільське населення.

У 2008 р. в Україні нараховувалось 458 міст, з них 5 – з населенням більше 1 млн. осіб, 46 великих, з населенням більше 100 тис. осіб, 886 селищ міського типу, 28496 сіл.

За типом регіону в Україні виділяють жителів східного, західного, південного, північного і центрального регіонів.

- **Соціально-етнічна структура** – сукупність етнічних груп, що населяють країну.

На даний момент на території України проживають представники більше 130 етнічних груп.

**Соціально-етнічна структура українського суспільства
(за результатами переписів населення)**

Етнічні групи	Частка етнічної групи в населенні країни (%)					Абсолютний приріст (тис. чол.) у 1989-2001 рр.
	959	970	979	989	001	
Українці	6,8	4,9	3,6	2,7	7,8	122,6
Росіяни	6,9	9,4	1,1	2,1	7,3	-3021,5

Білоруси	,69	,82	,82	,86	,57	-164,2
Молда- вани	,58	,56	,59	,63	,54	-65,9
Кримські тата- ри	-	-	-	0,09	0,52	201,4
Болгари	0,52	0,5	0,48	0,45	0,43	-29,2
Угорці	0,36	0,33	0,33	0,32	0,33	-6,5
Румуни	0,24	0,24	0,25	0,26	0,31	163
Поляки	0,87	0,63	0,52	0,43	0,3	-75,1
Євреї	2,01	1,65	1,28	0,95	0,22	-382,7
Вірмени	0,07	0,07	0,08	0,1	0,21	45,7
Греки	0,25	0,23	0,21	0,19	0,19	-7,1
Татари	0,15	0,16	0,18	0,17	0,15	-13,6
Цигани	5	0,06	0,07	0,09	0,1	-0,3
Азербайджанці	-	0,02	0,03	0,07	0,09	8,2
Грузини	0,02	-	-	-	0,07	-
Німці	0,06	0,06	0,07	0,07	0,07	-4,5
Гагаузи	0,05	0,06	0,06	0,06	0,07	-0,1
Не українці	23,2	25,1	26,4	27,3	22,2	-3522,3
Все населення	100	100	100	100	100	-

- **Соціально-класова структура** – сукупність соціальних груп, що відрізняються рангом у соціальній ієрархії. Соціально-класова структура складається з класів і соціальних прошарків, що існують в межах класів.

Зазначені види структур не є вичерпними, до них можна приєднати і інші – освітню, релігійну, політичну тощо. У реальному суспільстві всі ці структури існують взаємозалежно. Кожен індивід належить до якоїсь професійної групи, має стать, вік, етнічну і класову приналежність, мешкає у якомусь регіоні і типі поселення. Тобто всі види соціальних структур накладаються і створюють структуру суспільства.

Таким чином, *в категоріальній моделі соціальна структура* розглядається як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних груп і відносин між ними.

Об'єднав висновки двох моделей, ми можемо визначити соціальну структуру як сукупність елементів суспільства: статусів, ролей, груп, організацій, соціальних інститутів.

3. Сутність і історичні типи соціальної стратифікації.

Суспільство складається з великої кількості соціальних груп. Частина з цих груп розташовується у одній площині, тобто на одному рівні, інша частина розташовується на різних рівнях або напластовується одна на одну, тобто суспільство являє собою не плоске утворення, а чимось нагадує пиріг на кшталт «Наполеону». На горі соціальної ієрархії знаходяться привілейовані прошарки, а внизу – найбільш знедолені. Цей феномен у соціології отримав назву «соціальна стратифікація».

Соціальна стратифікація (від лат. *stratum* – прошарок) нашарування соціальних груп, які відрізняються доступом до соціальних ресурсів. Соціальною стратифікацією називають як процес розшарування, так і результат цього процесу.

У соціології існують різні методологічні підходи до аналізу сутності, витоків і перспектив розвитку соціальної стратифікації.

Функціональний підхід	Конфліктний підхід	Еволюційний підхід
1. Стратифікація природна, необхідна, неминуча, тому що вона пов'язана з різноманіттям потреб, функцій і соціальних ролей.	1. Стратифікація не є необхідною і неминучою. Вона виникає із конфлікту груп.	1. Стратифікація не завжди є необхідною і корисною. Вона виникає не тільки в силу природних потреб, а й на основі конфлікту, що обумовлюється

		розподілом додаткового продукту.
2. Винагорода відбувається у відповідності з роллю, тому є справедливою	2. Винагорода несправедлива, вона визначається інтересами груп, що мають владу.	2. Винагорода може бути і справедливою і несправедливою.
3. Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства.	3. Стратифікація перешкоджає нормальному функціонуванню суспільства.	3. Стратифікація може сприяти, а може перешкоджати розвитку суспільства.

Розподіл на прошарки відбувається по відношенню до основних ресурсів, які називають **критеріями соціальної стратифікації**, серед них:

1. Власність – соціальні прошарки відрізняються один від одного, перш за все, обсягами власності, якою володіють, і прибутків, що отримують. Даний критерій є універсальним і зручним, тому що власність (нерухомість, автомобілі, картини тощо), якою володіє індивід, можна оцінити у доларовому еквіваленті.

2. Влада – це спроможність індивіда впливати на інших і примушувати їх виконувати якісь дії. Обсяги влади індивіда визначають через кількість підлеглих, для яких є обов'язковими рішення даного індивіда.

3. Престиж – соціальна повага до людини, що обумовлюється повагою до професії, якою опанував індивід.

4. Освіта – даний критерій стратифікації був визначений останнім часом, пов'язано це з тим, що роль освіти у сучасному світі зростає, за допомогою освіти можна отримати доступ до трьох попередніх ресурсів.

Соціальна стратифікація існувала у різних типах суспільства, у кожному з яких вона мала свої специфічні риси, але всі прояви можна об'єднати у дві **основні форми стратифікації**: закрити і відкрити.

Закрита стратифікація характеризується наявністю чітких границь між прошарками і забороною на перетин цих границь. Людина, що народилася у суспільстві з закритою формою стратифікації була змушена провести все життя у межах тієї страти, до якої належала за фактом народження, і померти в ній же.

Відкрита стратифікація характеризується більш тонкими перегородками між стратами, через які індивід може потрапити до іншого прошарку завдяки власним зусиллям, або волею випадку.

Розвиток людства супроводжувався змінами, що відбувалися у системах соціальної стратифікації. У чистому виді виділяють чотири **основні історичні типи соціальної стратифікації**:

1. **Рабство** – найбільш суворий прояв соціальної нерівності, при якому одна людина в прямому сенсі цього слова є власністю іншої людини.

2. **Каста** – закрита група, приналежність до якої визначається народженням індивіда, кожна каста має свою роль, права і обов'язки, перехід з однієї касты до іншої заборонений. Кастова система існувала у Індії і Пакистані. У даний час де-юре вона знищена, але де-факто окремі прояви ще зберігаються. Кастова система спирається на індуську релігію, в основі якої полягає ідея реінкарнації. Тобто з точки зору індуїзму протягом цього життя людина повинна відігравати ту роль, яка їй надана: брамини – правити суспільством, кшатрії – захищати населення від зовнішнього ворога, вайшії – забезпечувати суспільство всім необхідним за допомогою торгівлі, шудри – виробляти все необхідне. Якщо у цьому житті людина добре виконає свою роль, то у наступному – вона потрапить до більш високої касты.

3. **Стан** – соціальна група, права і обов'язки якої закріплені юридичними законами, релігійною доктриною, традиціями суспільства і передаються у спадок. Класичним взірцем станової організації суспільства була Середньовічна Європа, де існували три основних стани: дворянство, духовенство і селянство. У Росії наприкінці 18 ст. закріпилося п'ять основних станів: дворянство, духовенство, купецтво, селянство і міщанство (середні міські верстви).

Кожен стан вбирав в себе прошарки, ранги, рівні, чини. Переміщення між станами відбувалося дуже рідко. Характерна риса станів – наявність соціальних символів і знаків: титулів, мундирів, орденів, звань. Дворянство як вищий стан мало спеціальні символи, що підкреслювали його привілейоване становище.

4. **Класи** – широкі соціальні угруповання людей, що мають схожі економічні ресурси, і, як наслідок, спільні політичні погляди, стилі життя, цінності і уподобання. Класи принципово відрізняються від попередніх стратифікаційних систем. Необхідно назвати чотири основних відмінності:

1) Класи виступають суто економічним утворенням, тобто приналежність індивіда до класу визначається його матеріальним становищем, обсягом економічних ресурсів, яким володіє індивід. Якщо змінюється економічне становище індивіда, він переходить до іншого класу. Інші типи стратифікації спираються на неекономічні чинники (вплив релігії тощо).

2) На відміну від інших типів класи не спираються на силу релігії чи закону, тобто вони є більш плинними.

3) Індивід може потрапити до того чи іншого класу завдяки своїм зусиллям (чи бездіяльності), а не лише отримати класовий статус при народженні.

4) Відносини між класами носять безособовий характер, в той час як в усіх інших системах завжди присутні особисті відносини між, наприклад, кріпаком і феодалом, рабом і власником. Класові системи функціонують через широкомасштабні зв'язки імперсонального характеру, особливо яскраво це проявляється в епоху відмежування таких функцій капіталу, як власність і управління. Коли компаніями керують наймані управлінці, а володіють групи акціонерів, робітники можуть не мати уяви про власника.

Концепт «соціальний клас» був введений у науковий обіг на початку 19 ст. французькими істориками Тьєрі і Гізо, які вкладали в нього, перш за все, політичний зміст. Дійсно активний вжиток цього терміну розпочався з К.Маркса. У сучасній соціології відсутня універсальна інтерпретація терміну,

можна говорити про декілька основних підходів до аналізу феномену. Зупинимося на двох основних підходах, а саме: марксистському і градаційному.

1. Марксистська традиція класового аналізу.

К.Маркс основною класоутворюючою ознакою вважав наявність власності на засоби виробництва. За цією ознакою від розбивав будь-яке суспільство на два основних класи – клас, що володіє власністю на засоби виробництва, і клас, що не володіє ними. Конкретні прояви цих двох класів змінюються в залежності від суспільства. У рабовласницькому суспільстві існують класи рабів і рабовласників, у феодальному – кріпаків і феодалів, у капіталістичному – робочих і капіталістів. Маркс визнавав існування інших великих соціальних груп, наприклад, у капіталістичному суспільстві – це селянство і дрібна буржуазія, але на його погляд, ці пережитки докапіталістичної економіки зникають у ході розвитку капіталістичної системи.

Класи-власники одночасно виступають правлячими, непродуктивними і експлуаторськими, тобто вони привласнюють додатковий продукт, який був вироблений іншими. Клас, що позбавлений власності, підлягає експлуатації, ним управляють і він є продуктивним.

У марксистській концепції класи були дещо більшим, ніж просто способом опису економічного положення соціальних груп. Маркс розглядав класи не лише як зручну аналітичну модель, а й як реальні соціальні сили, що спроможні змінювати суспільство.

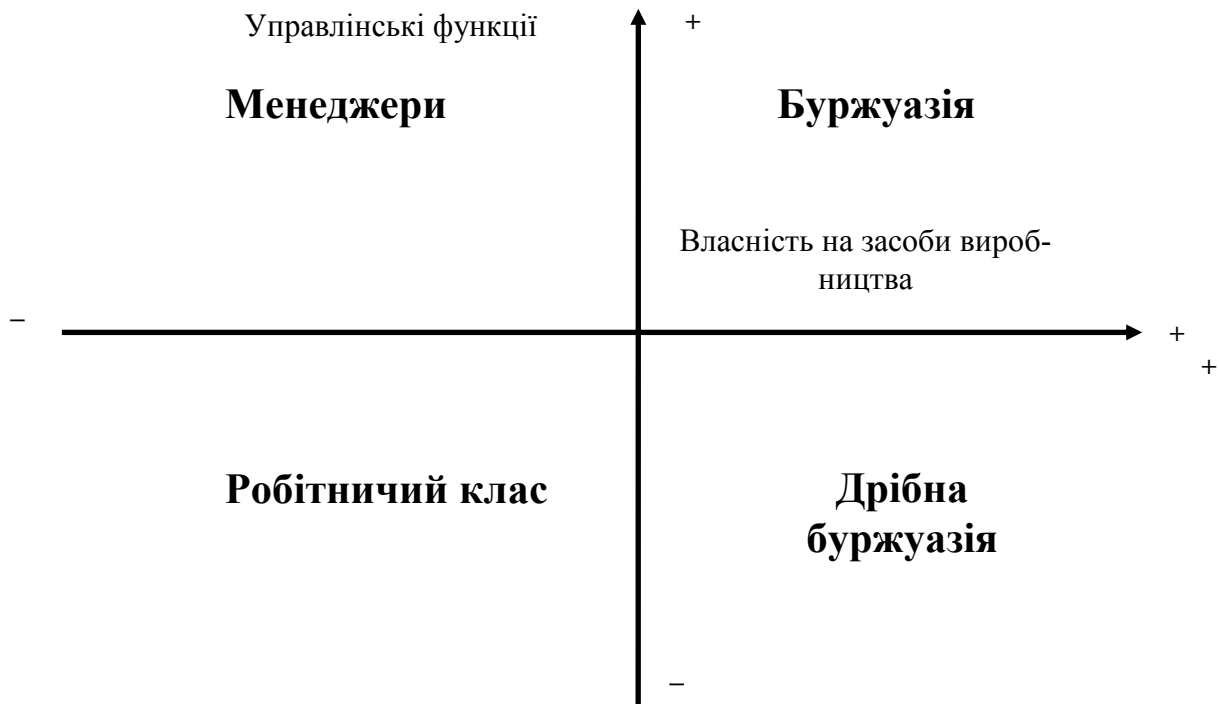
Хоча економічний підхід Маркса підкреслює первинне значення об'єктивних характеристик, серйозна увага приділяється суб'єктивним аспектам функціонування класів, а саме класовій свідомості. Маркс відрізняв «клас в собі» – тобто клас, який не усвідомив своїх інтересів, і «клас для себе» – клас з розвиненою класовою свідомістю, який чітко розуміє власні інтереси і бачить методи боротьби за їх відстоювання .

Маркс не дав чіткого визначення класів, тому багато вчених, які вважали себе його послідовниками, намагалися закрити цю прогалину. У радянському суспільствознавстві отримало розповсюдження і широкий вжиток на-

ступне визначення: «Класами називають великі групи людей, що відрізняються їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва по їх відношенню до засобів виробництва (більшою мірою закріпленою і оформленому у законах), їх роллю в суспільній організації праці, а отже, засобами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вони розпоряджаються».

Пізніше спробу удосконалення марксистської класової схеми зробив Ерік Райт, ця теорія отримала назву *неомарксизму*. Це було пов'язано з намаганням вписати у схему численну групу менеджерів, яка виникла внаслідок відокремлення таких функцій капіталу як власність і управління. В межах класичної марксистської концепції менеджери потрапляють до робітничого класу, хоча доходи цієї групи, місце у системі організації виробництва і, як наслідок, стиль життя суттєво відрізняються від пролетарського. Ерік Райт окрім власності на засоби виробництва, запропонував ще один критерій класоутворення – наявність управлінських функцій, в результаті чого він відокремив не два, а чотири класи (див. мал. 1):

- Буржуазія, яка має засоби виробництва і виконує управлінські функції;
- Робочий клас, який не має ні першого, ані другого;
- Менеджери, які мають управлінські функції, але позбавлені засобів виробництва;
- Дрібна буржуазія, яка має засоби виробництва, але позбавлена управлінських функцій.

Мал. 1. Класова концепція Е.Райта

За даними моніторингового проекту «Європейське соціологічне дослідження» (2005 р.) в Україні до класу буржуазії можна віднести 1,5 % населення, до дрібної буржуазії – 0,8 %, до менеджерів – 12,8 %, до робітничого класу – 84,9 %. Для порівняння, у Західній Європі розподіл виглядає наступним чином: буржуазія – 5,1 %, дрібна буржуазія – 7,9 %, менеджери – 21,3 %, робітничий клас – 66 %¹

2. Градаційний підхід враховує не один, а декілька критеріїв класоутворення (род діяльності, джерело і розмір доходів, рівень освіти, стиль життя). В межах цього підходу частіше виділяється три класи (вищий, середній і нижчий), кожен з яких складається з декількох прошарків. Виник даний підхід у США і досі є популярним, тому надамо дані з розподілу населення за класами у сучасному американському суспільстві.

Вищий вищий клас – багаті сім'ї, що мають вельможне походження, володіють великим багатством, яке отримали у спадщину (менш 1 %²).

¹ Див. Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – Киев: Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, 2007. – С. 67.

² Див. Масионис Дж. Социология. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – С. 374.

Нижчий вищий клас – люди високих статків, які нещодавно разбагатіли (нуворіші). До цього класу потрапляють зірки спорту, кіно, «комп'ютерні генії» (біля 4 %).

Вищий середній клас – висококваліфіковані особи, зайняті розумовою працею (юристи, лікарі, наукова еліта, менеджери вищої ланки), власники середнього бізнесу, чії прибутки в США дорівнюють більше 80 тис. дол. на рік (біля 15 %).

Середній середній клас – особи, зайняті менш престижною розумовою працею (вчителі середньої школи, менеджери середньої ланки, бухгалтери тощо), чий річний прибуток в США варіюють від 40 до 80 тис. дол. (біля 30 %).

Нижчий середній клас – некваліфіковані “білі комірці” (канцелярські працівники, секретарі, касири, офіціанти), а також дрібні власники і працівники фізичної праці, чий прибуток не перевищують 40 тис. дол. на рік (біля 30 %).

Нижчий клас – жебраки, безробітні, бездомні, іноземні робітники (біля 20 %).

4. Соціальна мобільність, види мобільності. Незважаючи на те, у якому суспільстві народилися індивіди, їм притаманний потяг до кращого, вони постійно прикладають зусиль для того, щоб отримати більш високий прибуток, більше влади, здобути повагу від інших. Результат цих зусиль у суспільних масштабах виливається у таке явище як соціальна мобільність.

Під *соціальною мобільністю* розуміють пересування суб'єкту у соціальному просторі. Кожного разу, коли ми отримуємо диплом про вищу освіту, змінюємо роботу, переїжджаємо до іншого міста, ми демонструємо соціальну мобільність.

Види соціальної мобільності:

1) *Горизонтальна мобільність* – це переміщення у соціальному просторі, які не призводять до змін соціального статусу індивіда. Прикладом може бути перехід спеціаліста, скажімо юриста, з однієї компанії до іншої, якщо не змінюється посада, прибуток, обсяги влади.

Вертикальна мобільність – це такі переміщення, які призводять до змін у соціальному статусі. Вертикальна мобільність може бути висхідна і низхідна.

2) **Висхідна соціальна мобільність** – пересування індивіда чи групи, яке призводить до підвищення соціального статусу. Наприклад, студент отримує диплом про вищу освіту і перетворюється на молодого спеціаліста, або спеціаліст з інформаційних технологій стає керівником проекту.

Низхідна соціальна мобільність – це пересування індивіда чи групи, результатом якого є зниження соціального статусу. Наприклад, партія не отримує підтримки на парламентських виборах і її верхівка втрачає депутатські мандати.

3) **Інтергенераційна мобільність** – зміни соціального статусу дітей порівняно з соціальним статусом батьків. Тобто, якщо соціальний статус сина (доньки) такий самий, як і соціальний статус батька (матері), інтергенераційна мобільність відсутня, якщо соціальні статуси дітей і батьків відрізняються, ми спостерігаємо інтергенераційну мобільність.

Інтрагенераційна мобільність – зміни соціального статусу індивіду протягом його (її) життя, перш за все мається на увазі зміни професійного статусу, тобто кар'єра індивіда. Один і той же індивід може нам демонструвати наявність інтергенераційної мобільності і відсутність інтрагенераційної та навпаки.

4) **Індивідуальна мобільність** – зміни соціального статусу індивіда завдяки його власним зусиллям і особистим досягненням.

Групова мобільність – зміни соціальних статусів цілих соціальних груп внаслідок якихось історичних подій. Так, П.Сорокін наводить приклад Великої Жовтневої революції, внаслідок якої відбулося зниження соціального статусу дворянства. У післяреволюційні часи було не лише не престижно пишатися дворянським титулом, це могло стати загрозою самому життю. Протилежна картина спостерігалася з представниками робітничого класу. Соціальний статус цієї групи після революції підвищився, приналежність до цієї гру-

пи розглядалася як запорука благонадійності і відкривала двері для просування партійною ієрархією тощо.

5) Структурна соціальна мобільність – зміни соціального статусу індивідів внаслідок структурних змін, що відбулися у суспільстві, зокрема, у економічній сфері. Тут можна пригадати приклади селян, які у 30-ті роки 20 ст. підвищили соціальний статус шляхом поповнення лав робітничого класу. Це стало можливим завдяки процесу індустріалізації, що відбувався у радянському суспільстві, і змінам соціально-класової структури суспільства. Структурні зміни також можуть провокувати масові процеси низхідної мобільності. Наприклад, розвиток комп'ютерних технологій призвів до вивільнення зі сфери зайнятості великої кількості індивідів, що виконували некваліфіковану нефізичну працю (машиністки, клерки тощо).

Обмінна соціальна мобільність – зміни у соціальних статусах індивідів, що відбулися завдяки розширенню соціальних можливостей, розвитку системи соціальної підтримки вразливих верств населення, розширенню доступу до сфери вищої освіти. Так, у період після Другої Світової війни у країнах Західної Європи і Америки були створенні системи надання стипендій одарованій молоді, і доступ до сфери вищої освіти отримали діти-вихідці із сімей нижчого класу.

Для того щоб підвищити соціальний статус, індивіди можуть скористатися так званими *каналами соціальної мобільності* – соціальними інститутами, які сприяють висхідним соціальним пересуванням. Основними каналами вертикальної висхідної мобільності є освіта, власність, сім'я, армія, церква.

Переходячи з групи в групу людина може опинитися у маргінальному стані. **Маргінальність** – стан особистості чи спільноти, яка знаходиться на стику різних культур. Маргінальним може бути не тільки особистість, але й суспільство. Наприклад, Україна в наш час внаслідок перехідного періоду може бути охарактеризована як маргінальне суспільство.

Завдання 1.

У лівому стовпчику вказані поняття, а в правому – зміст понять. Поставте їх у відповідність.

<i>Поняття</i>		Зміст
Соціальна стратифікація		1. Сукупність елементів суспільства: статусів, ролей, груп, організацій, соціальних інститутів.
Каста		2. Велика група людей, що відрізняються місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва по їх відношенню до засобів виробництва, їх роллю в суспільній організації праці, а отже, засобами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вони розпоряджаються.
Маргінальність		3. Група, цінності якої є важливими для індивіда, з якою він порівнює себе як з еталоном.
Соціальна структура		4. Сукупність людей, які мають спільну соціальну ознаку і виконують суспільно необхідну функцію в загальному розподілі громадської праці і діяльності.
Соціальна група		5. Група, що характеризується формальністю контактів і створюється для досягнення інструментальних цілей
Первинна група		6. Закрита група, приналежність до якої визначається народженням індивіда, вона має свою роль, права і обов'язки
Вторинна група		7. Група, права і обов'язки якої закріплені юридичними законами, релігійною доктриною, традиціями суспільства і передаються у спадок; набула поширеності у Середньовічній Європі
Референтна група		8. Група, що характеризується інтимністю спілкування, мета її створення – спілкування як таке.
Клас		9. Нашарування соціальних груп, які відрізняються доступом до соціальних ресурсів.
Стан		10. Стан особистості чи спільноти, яка знаходиться на стику різних культур.

Завдання 2

Дайте відповідь «так» чи «ні» на наступні питання:

	<i>Питання</i>	<i>Відповідь</i>	
		<i>Так</i>	<i>Ні</i>
	Сучасна Україна – суспільство із закритою стратифі-		

	кацією?		
	У закритому суспільстві контроль за виконанням статусних обов'язків поставлений жорсткіше, ніж у відкритому?		
	Чим вище статус, тим частіше його володарі використовують символічну атрибутику, яка підкреслює статусну приналежність?		
	Емігранти і іммігранти складають соціально-територіальну структуру суспільства?		
	Соціально-демографічна структура вбирає в себе громадські організації і політичні партії?		
	Нижчий вищий клас складається з індивідів, які нещодавно розбагатіли?		
	Дрібна буржуазія характеризується наявністю одночасно і управлінських функцій, і власності на засоби виробництва?		
	Мобільність – це переміщення людей у суспільстві?		
	Підвищення кваліфікації – приклад горизонтальної мобільності?		
	Політичні зміни, державні перевороти, революції і війни можуть змінити статуси великих мас людей проти їх воли і бажання?		

Завдання 3

СТИМУЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

«Сучасне західне суспільство в цілому відносять до типу відкритої класової стратифікації. Цей тип не має нічого спільного з теоретичними уявленнями по повну рівність, яка означає відсутність стратифікації. Він, скоріше, припускає, що нерівність буде існувати і надалі, підкреслюючи рівність можливостей в якості його характерної риси і переваги. Страта є «відкритою»,

тому що допускає здатність індивідів потрапляти до неї або покидати її відповідно до особистісних якостей. В найбільш радикальному сенсі ми могли б вважати, буцімто система надає всім індивідам рівний шанс просунути у масштабах соціуму. Але що таке «рівний шанс»? Строго кажучи, він міг би означати, що всі помітні розбіжності ліквідовані уже з самого початку, на старті. Така інтерпретація, ймовірно, виключає можливість будь-якої розбіжності в досягненнях, за винятком тієї, що базується на свободі волі. Що ж іншого могла б означати та обставина, що соціальні чинники вирівняні уже на старті, тобто надана можливість впливу винятково біологічних відмінностей, які, за певних умов, індивіди спроможні обернути на чинник досягнення соціального успіху»,

К. Девіс

Що Ви розумієте під рівними шансами індивідів? Чи існують рівні шанси в українському суспільстві?

Завдання 4.

Побудуйте шкалу престижу професій у нашому суспільстві, скориставшись своїми спостереженнями і життєвим досвідом. Розташуйте у висхідному порядку наступні професії: журналіст, сталевар, викладач університету, шахтар, банкір, сантехнік, вчений, доярка, менеджер, касир, вчитель, водій, лікар, парламентарій, юрист, токар, продавець, охоронник.

Завдання 5.

Складіть перелік каналів вертикальної мобільності, що функціонують в українському суспільстві. Проаналізуйте кожен канал за наступною схемою:

1. Чи є у мене бажання скористатися даним каналом? (Якщо ні, переходьте до наступного каналу).
2. Мої переваги у використанні даного каналу.
3. Мої слабкі сторони, які створюють проблеми у використанні даного каналу.

Порівняйте результати аналізу каналів. Виберіть той канал мобільності, для використання якого у Вас найбільше переваг і найменше слабких сторін.

Завдання 6.

Безробіття є невід'ємною рисою суспільства з ринковою економікою, що добре видно з даних таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Динаміка безробіття в Україні

	1992	1995	2000	2002	2008
Офіційно зареєстровані безробітні на кінець року, тис. чол.	70	127	1155	1034	844,9
У % до працездатного населення працездатного віку	0,3	0,5	4,2	3,8	3,0
За методикою МОП, тис. чол.	-	1434	2708	2300	
Рівень безробіття, у %	-	5,6	11,7	10,1	6,9

Оцініть внесок суспільних і індивідуальних причин у безробіття окремого індивіда. Які причини переважають у сучасному українському суспільстві? Як би Ви порекомендували вести себе безробітному, щоб якнайшвидше знайти роботу?

Завдання 7.

Т. Мальтус вважав, що бідність є наслідком надмірного зростання населення. У бідності винні самі бідні. Допмагаючи бідним, держава заохочує зростання населення і тим самим підвищує рівень бідності. На його думку, потрібно скасувати державні субсидії, а турботу про бідних цілком покласти на приватні благодійні фонди. Дж.С. Мілль вважав обмеження народжуваності кращим засобом боротьби з бідністю.

Чи згодні Ви з цією думкою? Чи підходять рецепти Т. Мальтуса і Дж. С. Мілля Україні?

Завдання 8.

Суб'єктивний метод виміру соціальної стратифікації – метод, використовуючи який соціологи пропонують індивіду самостійно оцінити його соціальний стан. Цей метод широко використовується у вітчизняній соціології, головним чином, з причин існування в українському суспільстві «тіньової економіки», у результаті чого офіційні статистичні дані не відображають реальної картини, і навіть у ході опитувань респонденти схильні викривляти свої реальні доходи, щоб не виникли проблеми з податково інспекцією. В цій ситуації доводиться мати справу із суб'єктивними відчуттями респондентів. Один із прикладів такого опитування представлено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Соціальна самоідентифікація населення України (в %)

Відповіді на питання: Оцініть, будь ласка, матеріальний рівень життя Вашої родини, де 0 балів — найнижчий, а 10 балів — найвищий)³

	1994	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008
0 найнижчий	11.3	11.8	17.6	15.7	13.6	12.2	2.4	2.0	4.0	3.4	2.7
1	8.2	10.7	12.6	14.8	12.8	12.4	3.2	3.3	6.6	4.9	4.3
2	17.6	17.5	18.2	19.3	21.9	19.8	17.8	15.0	12.3	11.7	11.3
3	27.9	27.5	25.5	26.6	25.9	26.6	22.6	20.7	30.1	30.6	26.1
4	16.3	14.5	12.6	11.4	11.8	13.8	26.5	29.2	19.6	20.0	21.7
5	13.4	13.2	10.2	9.1	10.4	11.2	21.8	22.6	18.6	19.7	22.8
6	3.3	2.5	1.8	1.8	1.6	1.8	3.7	5.3	4.6	5.3	5.1
7	1.4	1.5	0.7	0.8	1.1	1.7	0.9	0.9	1.9	2.7	3.9
8	0.2	0.4	0.4	0.3	0.3	0.2	0.1	0.3	1.1	0.8	1.3

³ Матеріали опросов Інститута соціології НАН України / Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – с.596.

9	0.1	0.2	0.1	0.0	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.1
10 Найвищий	0.3	0.2	0.1	0.1	0.3	0.2	0.1	0.0	0.4	0.3	0.1
Не відповіли	0.7	0.1	0.2	0.2	0.2	0.0	1.0	0.5	0.8	0.4	0.6
<i>Середній бал</i>	<i>3.0</i>	<i>2.8</i>	<i>2.5</i>	<i>2.4</i>	<i>2.6</i>	<i>2.7</i>	<i>3.5</i>	<i>3.7</i>	<i>3.5</i>	<i>3.6</i>	<i>3.8</i>

Прокоментуйте результати опитувань. Які тенденції у соціальній самоідентифікації Ви можете відзначити? Як би Ви оцінили матеріальний рівень своєї сім'ї?

Тема 4. ЕТНОС І ГЕНДЕР ЯК ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ.

- 1. Поняття і історичні типи етносу.*
- 2. Етнічні відносини. Етнічна свідомість народу України.*
- 3. Поняття гендеру. Гендерні відмінності у сучасному світі.*

1. Поняття і історичні типи етносу.

Формування етносу пов'язано з усвідомленням приналежності до спільноти, прийняттям її цінностей, норм. Етнічність передбачає відчуття єдності, яке виражається через протиставлення «ми – вони».

У соціологічній думці до 70-х років вважалося, що загальне значення етнічності буде поступово зменшуватися, оскільки будуть стиратися релігійні, культурні і інші етнічні відмінності. Але останні десятиріччя продемонстрували відродження етнічності. В умовах зростання соціальної напруженості, заглиблення економічної кризи звернення до етнічних джерел виконує

захисні функції. Етнічність не може зникнути, тому що вона уособлює культурну спадщину.

Слово "етнос" має грецьке походження, перекладається як народ. *Етнос* – це історично сформована на окремій території стала сукупність людей, які мають спільні риси, стабільні особливості культури і психологічного складу, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших схожих утворень (самоусвідомленням). Формування етносу звичайно відбувається на основі спільної території і господарської діяльності. До *основних характеристик етносу* можна віднести наступні:

- спільна назва,
- міф про спільних предків,
- спільна історична пам'ять,
- один або декілька диференційних елементів спільної культури (мова, релігія, традиції, фольклор),
- зв'язок з конкретним "рідним краєм", територією,
- відчуття солідарності зі значною часткою населення (самоідентифікація).

Ознаки етносу можна об'єднати у три групи:

1. Об'єктивні біологічні і природні риси (типова зовнішність, «рідний край», менталітет).
2. Об'єктивно-культурні риси (мова, фольклор, традиційний одяг і їжа, побутові традиції, релігія).
3. Суб'єктивні критерії (самоідентифікація, відчуття приналежності, солідарності, єдності з конкретною етнічною групою).

Історичні типи етносу:

1. **Род** – форма спільноти людей, яка базується на кровній спорідненості.
2. **Плем'я** – об'єднує декілька родів, що мають спільну мову, територію, натуру і звичаї. Род і плем'я виникають і існують за часів первіснообщинного устрою.

3. **Народність** – форма мовної, територіальної, економічної і культурної спільноти людей, яка утворюється за часів виникнення відносин приватної власності і притаманна рабовласницькому і феодальному суспільствам. Народність за чисельністю переважає плем'я, кровноспоріднені зв'язки не охоплюють всю народність. Формуванню народності сприяє більш чітка організаційна структура суспільства, розвинені політичні форми. Народності існують у наш час і не лише в країнах, що розвиваються, а й в індустріально розвинених суспільствах. (Франція: бретонці, корсиканці; Велика Британія: уельські, галли, нормандці).

4. **Нація** – тип етносу, що виникає в період ліквідації феодальної роздробленості і розвитку капіталістичних відносин. Нації більш чисельні, ніж народності, вони нараховують десятки і сотні мільйонів людей. На базі єдиної території, мови і економіки формується єдиний національний характер і психічний склад. Виникає відчуття солідарності зі своєю нацією.

Ознаки нації, що відрізняють її від народності:

- стала державність;
- спільність економічного життя, яка базується на єдиному національному економічному ринку;
- уніфікація мови, головним чином в процесі поширення її літературної форми через систему освіти, літературу і засоби масової інформації;
- розвиток професійної культури і мистецтва;
- формування соціально-класового складу, що відповідає епосі промислово-культурного розвитку.

У зарубіжній літературі склалися дві абсолютно різні тенденції у розумінні нації:

- **етатична** (фр. «етат» – держава), поширена у англо-романських країнах. Поняття "нація" вбирає в себе всіх громадян держави незалежно від етнічної приналежності (Франція, США, Канада).

- **етнічна** («етнос» – народ), поширена у Германії. Поняття "нація" вбирає в себе людей, які мають спільне походження, незалежно від того, громадянами якої країни вони є або були.

У різних культурах сформувалися різні типи націй: нації-держави у англо-романському світі і нації-етноси у німецькому світі.

Історія людства знає багато прикладів переселення народів. Представники різних етнічних груп перемішуються, особливо це відчувається у великих містах, які притягують переселенців. Так складається **етнічна структура** – розподіл суспільства і територіальних спільнот на етнічні групи. Етнічна структура сучасних суспільств формується у межах державних кордонів, вона складається з етнічних груп (народів), що населяють країну, і окремих етнічних відносин.

Риси, що характеризують етнічну свідомість народу України наприкінці 20 – на початку 21 ст.:

1. Незважаючи на відносно спокійну ситуацію, що існує в Україні з приводу міжнаціональних відносин, **зменшується кількість індивідів, вневнених в тому, що суспільству не загрожують міжнаціональні конфлікти.**

2. **Схильність до східнослов'янського відокремлення:** позитивний індекс соціальної дистанції мають лише українці, росіяни і білоруси.⁴

3. **Антисемітизм не є розповсюдженим явищем.** У масовій свідомості євреї опиняються витісненими за межі близьких контактів, але соціальна дистанція по відношенню до цієї групи значно менша, ніж до інших етнічних груп⁵.

4. **Ксенофобія** – відокремлення від всіх «чужих», недовіра по відношенню майже до усіх етнічних груп, з якими відсутній досвід спільного проживання. Ця риса притаманна масовій свідомості закритого традиційно-архаїчного типу.

---

⁴ Джерело: Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.с.н. М.Шульги – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 543.

⁵ Див. там же.

5. **Регіоналізація** – існує різне ставлення до питань державного суверенітету, різні політичні симпатії, різні зовнішньополітичні орієнтації в різних регіонах України.

2. Етнічні відносини. Етнічна свідомість народу України.

Етнічні відносини являють собою різноманіття зв'язків, взаємодій і обмінів, що виникають між етнічними групами з приводу актуальних проблем їх виживання і розвитку. За критеріями конфліктності можна виділити декілька **типових форм етнічних відносин**.

- *Врівноваженні безконфліктні відносини – безконфліктне існування поруч пліч-о-пліч різних етнічних груп (ідеальний тип).*

- *Відносини з елементами внутрішньої напруги* – такі відносини притаманні Україні. В цілому українське суспільство характеризується толерантним станом міжетнічних відносин, хоча внутрішня напруга залишається. У великих поліетнічних країнах завжди знаходяться скриті конфлікти чи причини, що можуть їх провокувати.

- *Ситуація відкритої ескалації конфлікту* – відкрите протистояння етнічних груп. Сутність його полягає у поетапному загостренні конфлікту, який може досягти озброєної боротьби, погромів. Відокремлюють декілька фаз такої ескалації: 1) інцидент; 2) мобілізація етнічних груп; 3) відкриті ворожі дії; 4) кульмінація боротьби; 5) зниження рівня протистояння – зупинка і консервування.

- *Інституалізовані форми етнічного насилля* – несправедливі, насильницькі відносини у сфері взаємодії етнічних груп (примусова асиміляція, апартеїд, сегрегація), державна підтримка дискримінації (нерівності етнічних груп). Дискримінація має різні форми: обмеження окремих видів діяльності, заборона на купівлю землі, поселення у тих чи інших районах, поклоніння своїм богам тощо.

Сучасні тенденції розвитку міжнаціональних відносин:

1. Прагнення етносів до політичної незалежності, створення незалежних держав.

2. Зближення різних етносів, ломка міжетнічних перегородок.

Національно-етнічні конфлікти – це конфлікти, пов’язані з боротьбою за права і інтереси етнічних груп.

Типологія етнічних конфліктів:

1. Культурно-мовні конфлікти, пов’язані з намаганням зберегти чи відродити повноцінне функціонування мови і традиційної культури за умов прогресуючої аккультурації.

2. Соціально-економічні конфлікти, в яких висуваються вимоги вирівнювання рівня життя визначених етнічних груп.

3. Статусні конфлікти пов’язані з висуванням вимог із змін політичного статусу і обсягу владних повноважень окремої автономної етнотериторіальної структури.

4. Територіальні.

5. Сецесійні конфлікти, в яких висуваються вимоги створення власної незалежної державності або возз’єднання з сусідньою державою.

Виходячи з особливостей сторін, що протистоять одна одній, виділяють:

- горизонтальні конфлікти між етнічними групами (осетино-інгушський);

- вертикальні конфлікти між етнічною групою і державою (чеченський).

Для актуалізації конфліктів потрібні **конфліктна ситуація і конфліктні люди (групи)**. Конфліктні люди – це сили, що прагнуть влади і власності, які використовують стихійну незадоволеність, підігривають її, виставляючи себе захисниками нації.

Обставини, необхідні для врегулювання конфліктів (за Дарендорфом):

По-перше, наявність ціннісних передумов. Кожна з конфліктних сторін повинна визнати наявність конфліктної ситуації і право опонентів на існування.

По-друге, деякий ступінь організованості сторін: чим краще вони організовані, тим легше досягти домовленостей і добитися виконання умов договору.

По-третє, конфліктуючі сторони повинні узгодити певні правила гри, за дотримання яких тільки і можливий переговорний процес. Ці правила повинні надавати рівність можливостей, тобто забезпечувати баланс інтересів. Ця передумова фактично у всіх конфліктах відсутня.

Шляхи вирішення конфліктів:

- 1) усунення свержцентралізації;
- 2) розробка загальної концепції перебудови всієї системи міжнаціональних відносин, яка базується на рівноправ'ї, балансі інтересів, діалозі;
- 3) розвиток економічних зв'язків;
- 4) створення у районах з напругою в міжнаціональних відносинах громадських структур на кшталт круглих столів, антиконфліктних комісій, формування інституту медіаторів;
- 5) розвиток прогнозування, націленого на прийняття швидких заходів з попередження, локалізації чи найшвидшому вирішенню з найменшими збитками.

3. Поняття гендеру. Гендерні відмінності у сучасному світі.

Термін **гендер** (від англ. Gender – род) був введений у науковий обіг американським психоаналітиком Р. Столером у другій половині 20 ст., означає *соціальну стать* на відміну від поняття «*біологічна стать*» (в англ. – sex), яке вбирає в себе біологічні відмінності між жінками і чоловіками (анатомічні, генетичні, фізіологічні).

Гендер – змодельована суспільством і підтримана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої і жіночої поведінки, стилю життя, ролей і відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями у процесі соціалізації, яка визначається соціальним, політичним, економічним і культурними контекстами суспільного життя. У сучасному суспільствознавстві прикметник *статевий* використовується лише в тих випадках,

коли ми бажаємо підкреслити біологічні відмінності між жінками і чоловіками (наприклад, статева конституція). В усіх інших випадках коректним вважається використання прикметника *гендерний* (гендерні ролі, гендерна нерівність, гендерна соціалізація тощо).

Гендер як соціальний феномен існує на двох рівнях:

- 1) соціетальному;
- 2) індивідуальному.

На соціетальному рівні гендер вбирає в себе наступні елементи:

1. *Гендерний розподіл праці (або гендерні ролі)* – розподіл продуктивної і домашньої праці між членами суспільства на підставі їх статі. Так, жінкам здавна приписувалася роль берегині домашнього вогнища, чоловікам – роль полювальника за здобиччю. Як продовження цього розподілу у суспільстві виникла гендерна сегрегація праці – розподіл професій на чоловічі і жіночі, при цьому жіночими професіями стали ті, що продовжують жіночі функції у сім'ї (вихователька, вчителька, медсестра, соціальний робітник і т.п.).

2. *Гендерні ідеали* – прийняті у даному конкретному суспільстві уявлення про те, якою повинна бути жінка і яким повинен бути чоловік. Найбільш розповсюдженими є ідеали фемінності і маскулінності.

Фемінність – модель поведінки, яка приписується суспільством представницям жіночої статі, вона асоціюється із залежністю, невпевненістю у собі, пасивністю, емоційністю, сентиментальністю тощо.

Маскулінність – модель поведінки, яка приписується суспільством представникам чоловічої статі, вона асоціюється з незалежністю, активністю, впевненістю у собі, раціональністю, емоційною витриманістю тощо.

С точки зору гендерного підходу, зовсім необов'язково жорстко прив'язувати існування чоловіка до маскулінної поведінки і існування жінки до фемінної поведінки, тому що **модель поведінки не програмується біологічно, а зумовлена цінностями тієї чи іншої культури**. Вищий рівень близькості рис фемінності і маскулінності, досягнутий окремим індивідом, свідчить про андрогінність (от andro – чоловік, gyno – жінка). Андрогінний інди-

від має більш широкий вибір варіантів поведінки, є більш гнучким в плані соціального пристосування.

3. *Гендерні біологічні сценарії поведінки* – нормативні зразки сексуального бажання і сексуальної поведінки, що диктуються суспільством в залежності від біологічної статі. В українському суспільстві в якості норми розглядаються гетеросексуальні контакти.

4. *Гендерний соціальний контроль* – формальне чи неформальне прийняття і заохочення поведінки, що відповідає статі, і соціальна ізоляція, презирство і медичне лікування індивіда, що демонструє поведінку, яка не відповідає статі.

5. *Гендерна ідеологія* – система ідей, що виправдовує існування у суспільстві гендерної нерівності. В українському суспільстві розповсюджена ідеологія патріархату, з точки зору якої, центром суспільного життя виступає чоловік, він виконує функції керування, жінки виконують функції підтримки.

На індивідуальному рівні гендер надбудовується над біологічною статтю індивіда і вбирає в себе наступні елементи:

1. *Гендерна ідентичність* – усвідомлення особистістю своєї приналежності до конкретної статі і прийняття відповідних моделей поведінки.

2. *Гендерна особистість* – інтерналізовані (тобто включені до внутрішньої структури особистості) моделі поведінки, почуттів і емоцій, які сприяють укріпленню сімейних структур та інститутів материнства і батьківства.

3. *Гендерний шлюбний і репродуктивний статус* – виконання чи відмова від виконання шлюбних, родинних і репродуктивних ролей.

4. *Гендерна презентація* – демонстрація себе як індивіда, що належить до конкретної статі, за допомогою одягу, косметики, прикрас і інших символів.

Суспільство очікує гармонійності і узгодженості між біологічною статтю і чотирма компонентами гендеру, тобто очікується, що індивід з чоловічими геніталіями відчуває себе чоловіком, одягається у чоловічий одяг, поводить згідно з ідеалами маскулінності, виконує ролі чоловіка і батька. Але

життя багатогранне. Трапляються ситуації, коли гендерна ідентичність не відповідає біологічній статі людини, або коли чоловік демонструє фемінні моделі поведінки, а жінка – маскулінні. Гендерний підхід стоїть на позиціях толерантного ставлення до всіх можливих комбінацій гендерних компонентів.

Гендерні ролі, що склалися у суспільстві, накладають серйозні обмеження на поведінку жінок і чоловіків.

Обмеження, що накладає чоловіча гендерна роль:

– *Норма успішності* – норма, згідно з якою соціальна цінність чоловіка визначається обсягами його доходів і успішністю кар'єри. З цією нормою пов'язані наступні обмеження: 1) більшість чоловіків не відповідають їй на 100 %, в результаті чого відчувають комплекс неповноцінності; 2) більшість чоловіків стикаються з проблемами самоактуалізації, тому що вони змушені вибирати род діяльності, виходячи не з своїх нахилів і здібностей, а на прибуток, який може принести цей род діяльності; 3) як наслідок того, що чоловіки багато часу витрачають на заробіток грошей, потерпає виконання ними батьківської функції.

– *Норма антижіночості* – норма, згідно з якою чоловік мусить уникати жіночих занять і моделей поведінки. Намагання відповідати даній нормі призводить до фемифобії – страху вважатися жіночими.

– *Норма твердості* (емоційної, інтелектуальної і фізичної) – норма, згідно з якою чоловік повинен бути фізично сильним, компетентним, спроможним вирішувати емоційні проблеми без сторонньої допомоги. Намагання відповідати даній нормі призводить до: 1) проявів агресії з метою демонстрації власної мужності; 2) високого рівня чоловічої злочинності порівняно з жіночою; 3) високого рівня захворюваності на серцево-судинні хвороби як результат постійного приховування емоцій; 4) меншої тривалості життя чоловіків тощо.

Обмеження, що накладає жіноча гендерна роль, проявляються у наступних сферах:

1. Сфера сімейного життя:

1) більші витрати часу на ведення домашнього господарства у сімейних жінок (за даними вітчизняних і закордонних досліджень, 70-80 % домашньої роботи виконують жінки);

2) насильство у сім'ї (побиття з боку чоловіка або партнера довелося перенести кожній п'ятій жінці).

2. Сфера зайнятості:

1) жінки демонструють меншу активність у сфері підприємницької діяльності (серед власників найбільш впливових бізнес-структур в Україні немає жодної жінки, серед власників середнього і малого бізнесу – 20 % жінок);

2) жінки частіше стають першими кандидатами на звільнення в результаті розповсюдження стереотипу про те, що, коли роботи на всіх не вистачає, в першу чергу, нею треба забезпечити чоловіків;

3) жінки концентруються в так званих «жіночих професіях», які мають нижчий рівень оплати;

4) заробітна плата жінок складає 65 % від зарплати чоловіків;

5) загальна структура зайнятості жінок має форму піраміди: чим вище соціальний статус посади, тим менше на цих посадах жінок, на вищих посадах в компаніях і підприємствах в Україні – 9 % жінок;

6) зниження соціального статусу працюючих жінок.

3. Суспільно-політичне життя. Недостатньою є участь жінок в управлінні державою:

1) серед депутатів парламенту жінки складають 8 % (у світі в цілому – 18,4 %, у Швеції – 47 %, у Фінляндії – 41 %);

2) в 20 столітті у всьому світі можна нарахувати близько 30 жінок-президентів і глав урядів;

3) серед керівників обласних рад в Україні – 3 жінки (2009 р.);

4) у Харківській обласній раді – 14 % жінок, у Харківській міській раді – 15 % (2009 р.).

У суспільних науках існує декілька теорій, які намагаються пояснити причини виникнення диференціації гендерних ролей:

1. Функціональна теорія. Т.Парсонс вважає, що така диференціація має позитивну функцію, оскільки сприяє нормальному функціонуванню сім'ї, де роль батька – інструментальна (підтримка зв'язків сім'ї із зовнішнім світом, матеріальне забезпечення сім'ї), а роль матері – експресивна (регулювання відносин в межах сім'ї, турбота і емоційна підтримка). Роль дружини у цій теорії виводиться із біологічної здібності народжувати дітей.

2. Конфліктна теорія. Р.Коллінз вважає, що гендерна нерівність зумовлена конфліктом між панівною групою (чоловіками) і залежною групою (жінками). Виникнення цієї нерівності він пов'язує з тим фактом, що чоловіки були крупніші і чинили сексуальний тиск на жінок. У наш час, на його думку, ступінь залежності жінки визначається двома чинниками: 1) матеріальною залежністю і 2) цінністю жінки як власності, що підлягає обміну.

3. Неомарксистська теорія вбачає джерела гендерної нерівності у структурі капіталізму, який виключає свободу вільного вибору і використовує жінок, їх підкорене становище для забезпечення гнучкості ринку в умовах капіталізму. З цією метою жінкам на ринку праці відводиться вторинний сектор низько оплачуваних посад, які в разі потреби завжди можна скоротити під гаслом необхідності повернення жінки до домашнього вогнища.

4. Неопсихоаналітична теорія. Н.Ходоров вважає, що гендерні відмінності формуються в результаті насадження гендерних ідеалів і формування гендерної ідентичності з дитинства.

Таким чином, приналежність до біологічної статі, як і до окремої етнічної групи, впливає на поведінку індивіда в суспільстві, його соціальний статус, можливості його просунення у суспільстві.

Завдання 1.

У лівому стовпчику вказані поняття, а в правому – зміст понять. Поставте їх у відповідність.

ПОНЯТТЯ	№	Зміст понять
Етнос		1. Модель поведінки, яка приписується суспільством представникам чоловічої статі, вона асоціюється з не-

		залежністю, активністю, впевненістю у собі, раціональністю, емоційною витриманістю тощо.
<i>Плем'я</i>		2. Усвідомлення особистістю своєї приналежності до конкретної статі і прийняття відповідних моделей поведінки.
<i>Народність</i>		3. Форма мовної, територіальної, економічної і культурної спільноти людей, яка утворюється за часів виникнення відносин приватної власності і притаманна рабовласницькому і феодальному суспільствам.
<i>Нація</i>		4. Соціальна стаття.
<i>Ксенофобія</i>		5. Об'єднання декількох родів, що мають спільну мову, територію, натуру і звичаї.
<i>Гендер</i>		6. Тип етносу, що виникає в період ліквідації феодальної роздробленості і розвитку капіталістичних відносин.
<i>Феминність</i>		7. Демонстрація себе як індивіда, що належить до конкретної статі, за допомогою одягу, косметики, прикрас і інших символів.
<i>Маскулінність</i>		8. Відокремлення від всіх «чужих», недовіра по відношенню майже до усіх етнічних груп, з якими відсутній досвід спільного проживання.
<i>Гендерна ідентичність</i>		9. Модель поведінки, яка приписується суспільством представницям жіночої статі, вона асоціюється із залежністю, невпевненістю у собі, пасивністю, емоційністю, сентиментальністю тощо.
<i>Гендерна презентація</i>		10. Історично сформована на окремій території стала сукупність людей, які мають спільні риси, стабільні особливості культури і психологічного складу, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших схожих утворень (самоусвідомленням).

Завдання 2.

Дайте відповідь «так» чи «ні» на наступні питання.

<i>№</i>	<i>Питання</i>	<i>Відповідь</i>	
		<i>Так</i>	<i>Ні</i>
1.	З точки зору статичного підходу, нація вбирає в себе всіх громадян держави незалежно від етнічної приналежності?		

2.	Антисемітизм є реальною характеристикою етнічної свідомості народу України?		
3.	В період трансформації соціальних систем виникають об'єктивні умови для підсилення напруги у міжетнічних відносинах?		
4.	Етнічний конфлікт за участю кримських татар є культурно-мовним?		
5.	У сучасному українському суспільстві поширена ксенофобія?		
6.	Андрогінний індивід характеризується більш високим рівнем адаптивних можливостей?		
7.	Найбільша частка жінок у Парламенті спостерігається у США?		
8.	В Україні має місце гендерна сегрегація праці?		
9.	В Україні відсутня різниця в оплаті праці чоловіків і жінок?		
10.	З точки зору немарксистської теорії, гендерна нерівність зумовлена конфліктом між панівною групою (чоловіками) і підкореною групою (жінками)?		

Завдання 3.

СТИМУЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

Відома соціолог і антрополог Джоан Хубер пише: «Індустріалізація зрівняла функціональну значимість статевих відмінностей. Неспроможність чоловіка вигодувати дитину стала менш значимою з 1910 р., коли технологія пастеризації молока дозволила вигодувати дітей штучним образом. Менша м'язова сила жінок також стала не дуже важливим чинником, по мірі того як машини все більше заміняли людську працю. Сьогодні для кваліфікованої роботи мускули не так важливі, як розум людини. Вони дають перевагу лише в деяких видах праці, наприклад, у прибиранні снігу...

Відмінності статей індустріалізація також поставила під питання. Міф про жіночу недоумкуватість, який виправдовував їх не допуск у владні стру-

ктури, був зруйнований після розповсюдження обов'язкової освіти. Стало важче вважати жінок менш здібними, в той час як у школах дівчатка вчилися нарівні з хлопчиками. В дійсності вони встигали навіть краще».

Як Ви вважаєте, чи привели названі вище зміни до покращання становища жінок в індустріальних суспільствах? Які чинники, окрім названих, впливають на соціальний статус чоловіків і жінок?

Завдання 4.

В перші роки реформ, коли офіційно зареєстроване безробіття в Україні було незначним, частка жінок серед безробітних дорівнювала майже 90 %, що дало змогу говорити про «жіноче обличчя» безробіття. Але в подальшому частка жінок серед безробітних поступово знижувалась. Проаналізуйте дані, наведені в таб. 4.1, опишіть гендерні аспекти безробіття у сучасній Україні.

Таблиця 4.1

Динаміка чисельності зареєстрованих безробітних за статтю у 1999-2008 рр.

(За матеріалами Держкомстату України)

	<i>Загалом</i>	<i>Жінок</i>	<i>Чоловіків</i>
1999	1174,5	729,6	444,9
2000	1155,2	730,4	424,8
2001	1008,1	645,6	362,5
2002	1034,2	665,0	369,2
2003	988,9	627,6	361,3
2004	981,8	619,9	361,9
2005	881,5	535,6	345,9
2006	759,5	459,1	300,4
2007	642,3	385,8	256,5
2008	844,9	465,2	379,7

Завдання 5.

Незважаючи на досягнення феміністичного руху розбіжності в оплаті чоловічої і жіночої праці залишаються в усіх країнах світу. Ознайомтесь з

даними, наведеними в таб. 4.2, проаналізуйте причини існуючого розриву в оплаті праці.

Таблиця 4.2

Розрив в оплаті праці чоловіків і жінок у 2008 р., (%)
(За матеріалами International Trade Union Confederation)

Аргентина	29.0	Мексика	36.1
Бразилія	38.5	Голландія	17.7
Чилі	17.0	Парагвай	11.1
Данія	12.1	Польща	22.1
Фінляндія	19.6	РФ	13.8
Німеччина	20.4	ЮАР	33.5
Угорщина	18.3	Іспанія	23.0
Індія	29.4	Швеція	12.5
Італія	17.3	Велика Британія	19.8
Корея	24.0	США	31.8

Завдання 6.

На основі даних, наведених в таб 4.3 и 4.4, проаналізуйте мовну однорідність українського суспільства. Чи існує, на Ваш погляд, мовна проблема в Україні, в чому вона проявляється? Наскільки обґрунтованими є вимоги надання російській мові статусу офіційної, державної? Чим, на Вашу думку, пояснюється особлива роль і увага до мови під час становлення нації?

Таблиця 4.3

Розподіл відповідей на питання «На якій мові (мовах) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій сім'ї (вдома)?»

	<i>1992</i>	<i>2000</i>	<i>2008</i>
Переважно українською	36,8	39,1	42,0
Переважно російською	29,0	36,0	36,8
Українською і російською (за обставинами)	32,0	24,8	19,9
Іншою	2,0	0,2	0,8

Не відповіли	0,2	0,0	0,4
--------------	-----	-----	-----

Джерело: Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.с.н. М.Шульги – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 545.

Таблиця 4.4

Розподіл відповідей на питання «Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?»

	<i>1995</i>	<i>2000</i>	<i>2008</i>
Так	32,6	36,2	38,4
Важко сказати	15,3	19,3	13,0
Ні	52,0	44,0	48,6
Не відповіли	0,1	0,5	0,0

Джерело: Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.с.н. М.Шульги – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 546.

Завдання 7.

Обґрунтуйте наявність ксенофобії в українському суспільстві, використовуючи дані, наведені у таб. 4.5.

Таблиця 4.5

Результати моніторингу національної дистанції населення України (за матеріалами опитувань – середнє значення на шкалі 1- 7)

<i>Етнічна група</i>	<i>1992</i>	<i>2000</i>	<i>2008</i>	<i>Етнічна група</i>	<i>1992</i>	<i>2000</i>	<i>2008</i>
1. Українці	1,6	1,6	2,1	9. Німці	4,3	4,8	5,2
2. Росіяни	2,5	2,2	3,0	10. Грузини	5,3	5,4	5,4
3. Білоруси	2,9	2,8	3,9	11. Татари (кримські)	5,1	4,9	5,4
4. Поляки	3,8	4,7	4,8	12. Американці	4,3	4,8	5,6
5. Євреї	4,2	3,9	5,0	13. Турки	-	5,6	5,8
6. Угорці	4,2	5,1	5,1	14. Цигани	5,6	5,6	6,0

7. Молдавани	-	5,1	5,2	15. Негри	5,5	-	6,0
8. Румуни	4,6	5,1	5,2	16. Араби	5,1	5,81	6,1

Джерело: Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.с.н. М.Шульги – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 543.

Завдання 8.

На основі запропонованих нижче даних охарактеризуйте міжетнічні відносини в Україні.

Таблиця 4.6

Розподіл відповідей на питання «Чи доводилося Вам протягом останніх 12 місяців стикатися з випадками дискримінації по відношенню до...», у %

	<i>1995</i>			<i>2000</i>			<i>2008</i>		
	Так	Ні	Не відповіли	Так	Ні	Не відповіли	Так	Ні	Не відповіли
Українцям	7,2	92,5	0,3	8,4	91,0	0,6	7,1	92,6	0,4
Росіянам	9,5	90,0	0,5	5,7	93,6	0,6	8,8	90,6	0,3
Євреям	6,0	93,5	0,5	4,7	94,8	0,6	3,8	95,7	0,5
Іншим національностям	6,3	92,3	1,4	5,2	90,4	4,3	2,3	60,8	36,9

Джерело: Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.с.н. М.Шульги – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 531-532.

Чи доводилося Вам особисто стикатися з фактами дискримінації на етнічному ґрунті? Які, на Ваш погляд, передумови виникнення дискримінації? Якою повинна бути державна політика в сфері гармонізації міжетнічних відносин?

Тема 5. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ. ІНСТИТУТ ОСВІТИ.

1. Сутність соціального інституту, процес інституціоналізації.

Види соціальних інститутів.

2. Функції соціальних інститутів.

3. Освіта як соціальний інститут.

1. Сутність соціального інституту, процес інституціоналізації. Види соціальних інститутів.

Суспільство є не тільки сукупністю класів, етнічних, демографічних груп, різних типів особистостей, але й виступає як система соціальних інститутів. Пристосовуючись до свого середовища, суспільство протягом історії виробляє інструменти, які придатні для рішення безлічі завдань і задоволення найважливіших потреб. Ці інструменти й називаються соціальними інститутами.

У загальному плані соціальний інститут можна визначити як історично сформовані, стійкі форми організації спільної діяльності людей, спрямовані на задоволення основних потреб суспільства. Інакше кажучи, ***соціальний інститут*** – це відносно стійка модель поведінки індивідів і організацій у певній сфері діяльності.

Термін “соціальний інститут” уживається в найрізноманітніших значеннях. Він застосовується стосовно родини, держави, права, економіці, власності тощо.

Із зовнішнього (формального) боку соціальний інститут виглядає як сукупність осіб, установ, які забезпечені певними матеріальними ресурсами й здійснюють конкретну соціальну функцію. *Із внутрішнього (змістовного)*

боку – це певний набір норм, цінностей, доцільно орієнтованих стандартів поведінку певних осіб у певних ситуаціях. Так, юстиція як соціальний інститут ззовні являє собою сукупність осіб (судді, прокурори, адвокати, нотаріуси тощо), установ (суди, прокуратури, виправні установи тощо), а також матеріальних коштів (будинки, устаткування, фінанси тощо), що використовуються ними. Зі змістовного боку соціальний інститут юстиції являє собою сукупність стандартизованих зразків поведінки уповноважених осіб, які забезпечують виконання даної соціальної функції. Зазначені стандарти поведінки втілюються в соціальних ролях, що характерні для системи юстиції (ролі судді, прокурора, адвоката тощо).

У структурі соціального інституту виділяють:

1. Набір соціальних позицій і ролей.
2. Соціальні норми й санкції, що регулюють функціонування даної соціальної сфери.
3. Група осіб, професійно зайнятих у даній сфері.
4. Сукупність організацій і установ, що функціонують у даній сфері.
5. Ресурси й матеріальні кошти.

Види соціальних інститутів

За ступенем формальності соціальні інститути підрозділяються на:

1. **формальні** (наприклад, держава) – взаємодія між суб'єктами в рамках даного інституту здійснюється на основі формально встановлених правил, законів, регламентів.

2. **неформальні** (наприклад, дружба) – формальна регламентація соціальних ролей, функцій, способів і методів діяльності й санкцій за ненормативне поведінку відсутня.

Залежно від потреб, які задовольняються:

■ **економічні** – це всі ті інститути, які займаються виробництвом і розподілом благ і послуг, регулюванням грошового обігу, організацією й поділом праці тощо, тобто задовольняють потреби у здобуванні засобів існуван-

ня: їжі, одягу, житла. До них відносять: власність, гроші, ринок, фірму, трудову діяльність тощо.

■ **політичні** – інститути, пов'язані з підтримкою законів, правил і стандартів, тобто вони задовольняють потребу в безпеці й соціальному порядку. Це – держава, політичні партії, вибори, армія, поліція тощо.

■ **соціокультурні** – інститути, які націлені на відкриття, освоєння й наступне відтворення знань, культурних і соціальних цінностей, соціалізацію індивідів, захист певних цінностей і норм. Це – освіта, мораль, громадська думка, засоби масової інформації, релігія, наука тощо.

■ **сімейні** – задовольняють потреби у відтворенні населення (шлюб, споріднення, родина).

■ **релігійні** – задовольняють потреби в рішенні духовних проблем, пошуку сенсу життя (церква, релігія, культ).

Базові характеристики соціальних інститутів, що відрізняють їх від інших соціальних утворень:

1. Об'єктивність, незалежність від свідомості, бажань й переваг окремих людей.
2. Історичність, тобто стабільність у просторі й часі.
3. Специфічність інституціональної поведінки, що створює взаємозалежність індивідів у цілісну систему взаємодій.
4. Обов'язковість, примусовість норм і вимог даної інституціоналізованої форми діяльності для більшості представників взаємодії в даній сфері.
5. Інститути мають моральний авторитет і культурну легітимність.

Таким чином, можна зробити висновок, що кожний соціальний інститут можна вважати соціальною організацією, але не кожную організацію – інститутом. Соціальний інститут являє собою більше широке утворення, ніж організація.

Інституціоналізація являє собою процес додання різним формам соціальної діяльності форми соціальних інститутів або, інакше кажучи, процес упорядкування, формалізації й стандартизації соціальних зв'язків. Інституці-

оналізація – це заміна спонтанно й експериментальної поведінки на передбачувану поведінку, що очікується, моделюється й регулюється.

Процес інституціоналізації складається з декількох послідовних етапів:

1. виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій;
2. формування загальних цілей;
3. поява соціальних норм і правил у ході стихійної соціальної взаємодії, що здійснюється шляхом спроб і помилок;
4. поява процедур, що пов'язані з нормами й правилами;
5. інституціоналізація норм і правил, процедур, тобто їхнє прийняття, практичне застосування;
6. установа системи санкцій для підтримки норм і правил, диференціація у застосування їх в окремих випадках;
7. створення системи статусів і ролей, що охоплюють усіх без винятку членів інституту.

Так, освіта стає соціальним інститутом, коли з'являється особлива соціальна спільність, зайнята професійною діяльністю з навчання й виховання, одержують розвиток масова школа, спеціальні норми, що регулюють процес передачі соціального досвіду, соціальний контроль за цією діяльністю з боку спеціалізованих органів.

У сучасних умовах інституціоналізація нових форм господарської діяльності пов'язана з появою норм, законів, які сприяють їхньому розвитку, спеціальних установ, організацій, зайнятих підготовкою, оформленням нових форм, наприклад, шляхом приватизації, що захищають інтереси приватних власників.

2. Функції соціальних інститутів.

Будь-який соціальний інститут виконує свої специфічні функції в суспільстві. Тим часом є *ряд функцій*, які властиві будь-якому соціальному інституту. До них відносяться:

1. *Функція закріплення й відтворення суспільних відносин у певній області*. Соціальні інститути транслюють досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління.

2. *Функція інтеграції й згуртування суспільства* – міститься в об'єднанні прагнень, дій, відносин індивідів, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства.

3. *Функція регулювання й соціального контролю* – складається з регулювання дій індивідів на основі норм, правил поведінки, санкцій, забезпечує виконання бажаних дій і забороняє небажану поведінку.

4. *Комунікативна функція або включення людей у діяльність* – націлена на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії людей на основі певної організації їхньої спільної життєдіяльності.

Здійснюючи свої функції, соціальні інститути заохочують дії осіб, що узгоджуються з відповідними стандартами, і придушують відхилення в поведінці від цих стандартів, тобто *контролюють, упорядковують поведінку індивідів*. З іншого боку, соціальні інститути *задовольняють ті або інші потреби суспільства й регулюють використання ресурсів*, якими володіє суспільство.

В умовах інтенсивного протікання суспільних процесів, прискорення темпів соціальних змін може виникнути ситуація, коли суспільні потреби змінилися й не знаходять належного відбиття в структурі й функціях відповідних інститутів.

Дисфункція соціального інституту – явища невідповідності діяльності соціального інституту наявним соціальним потребам.

Ззовні дисфункція виражається в недостатчі відповідних підготовлених кадрів, матеріальних ресурсів, в організаційних безладдях. Зі змістовної точки зору, дисфункція виражається в неясності цілей діяльності інституту, не-

визначеності функцій, у падінні його соціального престижу й авторитету, втрати деперсоналізації. Принцип деперсоналізації означає, що забезпечення всіх функцій інституту не залежить винятково від особистості тих, хто повинен виконувати суттєві завдання, що забезпечують існування даного інституту – не залежить від схильностей, переваг і інших суб'єктивних моментів. Ефективність соціального інституту залежить від чіткого визначення соціальних ролей і ефективної роботи механізму, що забезпечує їхнє належне виконання.

Усунення дисфункції може бути досягнуто зміною самого соціального інституту або створенням нового соціального інституту, що задовольняє дану суспільну потребу.

У діяльності кожного конкретного соціального інституту функції й дисфункції підрозділяються на **явні**, якщо вони офіційно заявлені, очікувані й всіма усвідомлюються, і **латентні**, якщо вони сховані від очей, не заявляються й не очікуються.

	Явні	Неявні
Функції		
Дисфункції		

Явні функції соціального інституту – це ті функції, для виконання яких і створювався даний соціальний інститут, тобто функції, що відповідають його мети. Вони формуються й явно декларуються і закріплені в системі статусів і ролей. Так, явна функція соціального інституту родини – відтворення потомства, його виховання й залучення до соціального життя.

Латентні функції й дисфункції виражаються в непередбачених результатах діяльності, виступають як побічний ефект діяльності соціального інституту.

Латентні функції відрізняються від дисфункцій, тим, що не наносять шкоди. Так, явною функцією вищої школи є підготовка майбутніх про-

фесіоналів, латентною функцією – формування середовища спілкування, явної дисфункцією є те, що зміст освіти й методи навчання не відповідають сучасним соціальним процесам, що швидко змінюють вимоги до професійних знань, латентною дисфункцією – закріплення соціальної нерівності, що має місце, наприклад, за рахунок наявності елітної й приватної освіти, яка доступна не для всіх, низьких шансів сільської молоді вступити до вузу через слабкий рівень підготовки в сільських школах.

3. Освіта як соціальний інститут.

Поняття освіти багатозначне. Його можна розглядати і як процес, і як результат засвоєння систематизованих знань, умінь, навичок і розвитку особистості. Це й реальний рівень знань, якостей особистості, фактична освіченість. І формальний результат цього процесу – атестат, диплом, свідоцтво. Освіта також розглядається як система, що включає в себе різні **рівні**:

1. Дошкільна.
2. Початкова.
3. Середня.
4. Вища.
5. Аспірантура

Система освіти також включає різні **види**:

1. Масова й елітарна.
2. Загальна й технічна.

У сучасному виді освіта виникла в *Стародавній Греції*. Там переважала приватна сімейна освіта, яку здійснювали раби. Публічні школи функціонували для найбідніших верств вільного населення. Елітарні школи (ситарії) формують художній смак, уміння співати, грати на музичних інструментах. Фізичний розвиток і військові навички формувалися в палестрах, розвивалися в гімназіях. Саме в Стародавній Греції зародилися основні типи шкіл: гімназія, ліцей (місце викладу своєї системи Аристотелем), академія (Платон).

У *Стародавньому Римі* школа переслідувала мету вирішення прикладних, утилітарних завдань, була націлена на підготовку воїнів і державних діячів, у якій панувала тверда дисципліна. Вивчалися мораль, право, історія, риторика, література, мистецтво, медицина.

У середні століття формується релігійна освіта. Функціонують 3 види навчальних закладів:

1. Парафіяльні.
2. Кафедральні.
3. Світські.

В 12-13 століттях у Європі виникають університети, а при них колегії для вихідців з найбільш бідних верств. Типовими факультетами були факультети мистецтва, права, теології й медицини.

Широке поширення освіта одержала протягом останніх двох-трьох століть. Розглянемо ті **соціальні зміни, які сприяли розвитку освіти.**

Першій з таких змін стала *Демократична революція*. Як видно на прикладі Французької революції (1789-1792 р.), вона була викликана зростаючим прагненням нижчих верств брати участь у політичних справах.

У відповідь на цю вимогу були розширені можливості одержання освіти, адже нові актори на політичній сцені не повинні являти собою неосвічені маси, щоб брати участь у голосуванні, народні маси повинні хоча б вміти читати. Масова освіта виявилася тісно пов'язана з участю народу в політичному житті.

Ідея суспільства рівних можливостей являє собою інший аспект демократичної революції, що проявлявся в різних формах і в різний час у багатьох країнах. Оскільки вважається, що одержання освіти – головний спосіб забезпечити висхідну соціальну мобільність, рівні соціальні можливості стали майже синонімом рівного доступу до освіти.

Другою найважливішою подією в історії сучасної освіти стала *промислова революція*. На ранніх етапах розвитку промисловості, коли технологія була примітивною, а робітники мали низьку кваліфікацію, не існувало потре-

би в освічених кадрах. Але розвиток промисловості в широких масштабах зажадав розширення системи освіти для підготовки кваліфікованих працівників, які могли б виконувати нові більш складні види діяльності.

Третім важливим фактором, що сприяв розширенню системи навчання, був пов'язаний з розвитком самого інституту освіти. Коли інститут зміцнює своє становище, утворюється група, об'єднана загальними законними інтересами, що висуває свої вимоги до суспільства – наприклад, щодо підвищення свого престижу або матеріальної підтримки з боку держави. Освіта не є виключенням із цього правила.

Як соціальний інститут освіта формується в 19 столітті, коли з'являється масова школа. В 20 столітті роль освіти постійно зростає, підвищується формальний рівень освіти населення. У розвинених країнах значна частина молоді закінчує середню школу (США – 86% молоді, Японія – 94%). Ростає віддача від освіти. Приріст національного доходу за рахунок вкладення в сферу освіти досягає 40-50%. Збільшується частка державних видатків на освіту. Для характеристики рівня освіченості населення використовується такий показник як кількість студентів на 10 тис. населення. За цим показником лідирує Канада – 287, США – 257, Куба – 239. В Україні цей показник в останні роки зростає, якщо в 1985-86 навчальному році на 10 тис. населення доводилося 167 студентів, то в 1997-98 нав. р. – 219, 2000-01 нав. р. – 259. Це відбувається за рахунок розвитку сфери приватної освіти й розширення платної освіти в державних вузах.

У цілому освіта покликана передавати від покоління до покоління цінності пануючої культури. Однак ці цінності змінюються, тому зміст освіти також перетерплює зміни. Якщо в стародавніх Афінах головна увага приділялася образотворчим мистецтвам, то в Стародавньому Римі головне місце займала підготовка воєначальників і державних діячів. У середні віки в Європі освіта концентрувалося на засвоєнні християнського вчення, в епоху Ренесансу знову спостерігався інтерес до літератури й мистецтва. У сучасних суспільствах наголос в основному робиться на вивченні природнонаукових

дисциплін, а також велика увага приділяється розвитку особистості, тобто гуманізації освіти.

Функції освіти:

1. **Соціально-економічна.** Підготовка до трудової діяльності робочої сили різного рівня кваліфікації

2. **Культурна.** Забезпечує передачу культурної спадщини від одного покоління іншому.

3. **Соціалізуюча.** Залучення особистості до соціальних норм і цінностей суспільства.

4. **Інтеграційна.** Залучаючи до єдиних цінностей, навчаючи певним нормам, освіта стимулює єдині дії, поєднує людей.

5. **Функція соціальної мобільності.** Освіта виступає каналом соціальної мобільності. Хоча в сучасному світі й зберігається нерівний доступ до освіти. Так, у США з родин, що мають доходи нижче 10 тис. дол., у вузи приходять 15,4% дітей, понад 50 тис. дол. – 53%.

6. **Функція відбору.** Існує відбір дітей в елітні школи, їхнє подальше просування.

7. **Гуманістична.** Всебічно розвиток особистості учня.

Виділяють також латентні функції освіти, до яких відносяться функція «няньки» (школа на якийсь час звільняє батьків від необхідності доглядати за дітьми), функція формування середовища спілкування, вища школа в нашій суспільстві відіграє роль якоїсь «камери схову».

Серед різноманітних цілей освіти виділяються три найбільш стійкі: інтенсивна, екстенсивна, продуктивна.

Екстенсивна мета освіти передбачає передачу накопичених знань, досягнень культури, допомога учнем у самовизначенні на цьому культурному базисі, залученні наявного потенціалу.

Інтенсивна мета освіти складається в широкому й повному розвитку якостей учнів для формування в них готовності не тільки засвоювати певні знання, але й постійно поглиблювати знання, розвивати творчі потенціали.

Продуктивна мета освіти передбачає підготовку учнів до тих видів діяльності, якими він буде займатися в тій структурі зайнятості, що склалася.

На рубежі ХХ століття чітко позначилися **основні тенденції відновлення освіти**:

- демократизація всієї системи навчання й виховання;
- підвищення значимості фундаментального компонента освіти;
- гуманізація й гуманітаризація освіти, використання новітніх технологій навчання;
- інтеграція різних форм і систем освіти, як на національному, так і на світовому рівнях.

Основна ідея реформування освіти – розвиток освіти на основі принципу безперервності, що передбачає постійне поповнення й відновлення знань людини, його духовне вдосконалювання протягом всього життя.

Проблеми у функціонуванні освіти в Україні:

1. Існує загроза падіння рівня професійної освіти.
2. Погіршення умов навчально-виховного процесу.
3. Погіршення якості педагогічних кадрів.
4. Втрата освіти своєї якості бути ефективним засобом досягнення особистих життєвих цілей.
5. Загроза втрати позитивних рис вітчизняної системи освіти й виховання.

Завдання 1.

У таблиці поміщені ключові поняття і їхні визначення. Визначите, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, указавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Визначення</i>
----------------	----------	-------------------

Дисфункції соціального інституту		1. Люди й установи, які володіють матеріальними ресурсами й здійснюють певний вид діяльності.
Економіка		2. Стійкі моделі поведінку людей і соціальних організацій у певній сфері діяльності.
Институціоналізація		3. Невідповідність діяльності соціального інституту наявним соціальним потребам.
Соціальний інститут		4. Процес впорядкування, формалізації й стандартизації соціальних зв'язків.
Зовнішня характеристика інституту		5. Функції, для виконання яких створювався даний інститут.
Наука		6. Соціальний інститут, діяльність якого пов'язана із встановленням, підтримкою й виконанням влади.
Латентні функції		7. Соціальний інститут, який спрямований на одержання й застосування знань.
Внутрішня характеристика інституту		8. Позитивні наслідки виконання явних функцій, які виникають у процесі діяльності інституту.
Явні функції		9. Набір статусів і ролей, а також норми й цінності, що регулюють даний вид діяльності.
Політика		10. Соціальний інститут, що займається виробництвом, обміном і розподілом матеріальних благ.

Завдання 2.

Відповідайте «так» або «ні» на поставлені питання.

№	Питання	Відповідь	
		так	немає
1.	НТУ «ХП» – це соціальний інститут?		
2.	Зі змістовного боку соціальний інститут – це набір соціальних норм і моделей поведінку?		
3.	Найважливішим агентом соціалізації молоді є інститут освіти?		
4.	Громадська думка відноситься до соціокультурних інститутів?		
5.	Институціоналізація – це процес створення соціального інституту?		
6.	З формального боку соціальний інститут – це організації, установи й професіонали, які у них працюють?		
7.	Інститут освіти має дисфункції?		

8.	Всі соціальні інститути виконують комунікативну функцію?		
9.	Формування освіти як соціального інституту пов'язане з появою масової школи?		
10.	Політичні інститути потрібні для виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних благ?		

Завдання 3.

Один із провідних американських соціологів Райт Міллс писав:

«Суспільство – це конфігурація інститутів, які при своєму функціонуванні обмежують свободу дій людей. У сучасному суспільстві налічується п'ять інституціональних порядків: 1) економічний – інститути, що організують господарську діяльність; 2) політичний – інститути влади; 3) сімейний – інститути, що регулюють, статеві відносини, народження й соціалізацію дітей; 4) військовий – інститути, що організують законну спадщину; 5) релігійний – інститути, що організують колективне шанування богів».

Який важливий інститут не названий Р. Міллсом у переліку інституціональних порядків? Який вид діяльності він організує й регулює?

Завдання 4.

Американські соціологи П. Бергер і Т. Лукман найважливішою умовою формування соціального інституту називали необхідність його легітимації, тобто «пояснення» і «виправдання» його існування для нових поколінь. Вони відзначили, що діти не можуть осмислити навколишній соціальний мир, опираючись на спогади про ті обставини, за яких соціальні інститути або їхні частини були утворені, тому виникає потреба в інтерпретації соціального інституту. Так, панування чоловіка пояснюється або фізіологічно – «він сильний» і зможе забезпечувати свою родину засобами існування, або міфологічно – «бог створив чоловіка, а з його ребра – жінку».

Інституційний порядок, що розвивається, це як дах, з яким наступні покоління знайомляться у процесі соціалізації. Таким чином, аналіз знань людини про соціальні інститути є частиною соціального порядку. Це можуть бути знання на дотеоретичному рівні у вигляді прислів'їв, повчань, вірувань,

міфів, а також складні теоретичні поняття. У цьому випадку не має істотного значення, чи відповідають вони дійсності.

Наведіть відомі вам пояснення (почуті від батьків, бабусь, з телебачення, газет, учителів, друзів...), які виправдують існування й доводять необхідність наступних позицій:

1. затвердження національних свят;
2. вибір депутатів;
3. збереження інституту президентства;
4. одержання вищої освіти;
5. реєстрація шлюбу;
6. дотримання черги в магазині;
7. перехід вулиці в зазначеному місці;
8. придбання квитка в громадському транспорті.

Завдання 5.

Один з найбільш авторитетних напрямків сучасної соціології – структурний функціоналізм – підкреслює, що для того щоб зрозуміти, як функціонує суспільство, необхідне докладно вивчити структуру й функції його соціальних інститутів (звідси й назва цього напрямку). Проаналізуйте структуру й функції (явні, латентні й дисфункції) наступних соціальних інститутів:

- 1) інституту релігії;
- 2) інституту науки;
- 3) інституту громадської думки;
- 4) інституту спорту;
- 5) інституту армії;
- 6) інституту реклами.

Завдання 6.

Соціальні інститути виникають у суспільстві тільки тоді, коли в нього виникає об'єктивна потреба в даному виді діяльності. Якщо потреба зміню-

ється – змінюється й соціальний інститут. З'являються нові потреби – з'являються нові інститути, потреба стає незначною або зовсім зникає – зникає й інститут. Проілюструйте ці закономірності прикладами із сучасності. Аргументуйте свою відповідь, використовуючи лекційний матеріал про процес і етапи інституціоналізації.

Завдання 7.

Прокоментуйте дані таблиці, у якій наведені результати опитувань Інституту соціології НАН України щодо ступеня довіри населення до різних соціальних інститутів

Рівень довіри (Індекс довіри за середнім балом: шкала 1-5)

	Родині, родичам	Сусідам	Колегам	Церкви, духовництву	ЗМІ	Податкової інспекції	Міліції, прокуратурі, судам	Президентові	Верховній Раді	Уряду	Місцевим органам влади	Армії	Профспілкам	Політичним партіям	Приватним підприємцям	Банкам	Страховим компаніям	Благодійним фондам, гро-
1994	4,5	3,3	3,3	3,1	2,7		2,3	2,3	2,3	2,3		3,2			2,4			
1998	4,5	3,2	3,3	3,0	2,9		2,2	2,1	2,1	2,1		3,0		2,1	2,4			
2002	4,5	-	3,5	3,3	2,9		2,3	2,2	2,1	2,2	2,3	3,1	2,5	2,1			1,9	
2005	4,5	3,3	3,5	3,5	3,0	2,4	2,4	3,4	2,9	3,1	2,7	3,1	2,7	2,5	2,5	2,6	2,2	2,4
2008	4,6	3,4	3,5	3,5	2,9	2,5	2,4	2,5	2,3	2,4	2,5	3,0	2,6	2,2	2,6	2,7	2,3	2,6

Матеріали опитувань Інституту соціології НАН України / Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – с.530

Завдання 8.

Принципові зміни політики в галузі освіти визначають новий етап у житті українських університетів, що безпосередньо пов'язаний з використанням сучасних методів управління вузом з метою підвищення якості освіти.

Проблеми якості освіти піднімаються як у зв'язку із приєднанням України до Болонського процесу, тобто інтеграційному процесі, які спрямовані на створення європейського простору вищої освіти, так і у зв'язку із загостренням таких внутрішніх факторів як: демографічна криза, з наслідками якого незабаром зіштовхнеться вища школа; зростаюча конкуренція на ринку освітніх послуг; старіння професорсько-викладацького складу. У цій ситуації саме якість повинна стати одним з основних об'єктів стратегії вузу, що допомагає створити гарну репутацію й імідж, сприяє росту конкурентоспроможності на ринку освітніх послуг, створює можливості для самореалізації й зросту співробітників.

Як Ви вважаєте, що таке якість вищої освіти, як його варто вимірювати, які кроки необхідно почати для підвищення якості професійної підготовки випускників НТУ «ХП»?

Тема 6. ШЛЮБ І РОДИНА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ.

1. Поняття шлюбу. Класифікації шлюбів.

2. Родина як мала соціальна група й соціальний інститут.

3. Функції родини.

4. Розвиток інституту родини. Проблеми розвитку родини в сучасному суспільстві.

1. Поняття шлюбу. Класифікації шлюбів.

Шлюб – це історично сформована узаконена й урегульована суспільством форма відносин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки в сексуальній, економічній і господарсько-побутовій сфері.

До виникнення інституту шлюбу існував **проміскуїтет** – відсутність чітких заборон на сексуальні зв'язки, тобто стан, коли будь-який чоловік даного суспільства мав можливість бути сексуальним партнером будь-якої жінки

даного суспільства. Сьогодні шлюб є досить твердою регламентацією відносин між жінкою й чоловіком. Він є основою виникнення більшості родин.

Розглянемо різні типи шлюбів. Слід зазначити, що часто назви, які використовуються в класифікаціях шлюбів засновані на давньогрецькому слові «gamos», що в перекладі означає шлюб.

За кількістю шлюбних партнерів виділяють:

1. *Груповий шлюб* – кілька індивідів однієї статі одружуються з декількома індивідами іншої статі.

2. *Полігамію* – один індивід одружується з декількома індивідами іншої статі.

Полігамія буває двох видів:

а) *поліандрія* (від давньогрецького «andros», тобто чоловік) – коли одна жінка одружується з декількома чоловіками;

б) *полігінія* (від давньогрецького «gune», тобто жінка) – коли один чоловік одружується з декількома жінками.

3. *Моногамію* – або парний шлюб (один чоловік і одна жінка).

За соціально-демографічними, етнічними ознаками чоловіків і жінок шлюби бувають:

1. *Гомогамні* – чоловік і дружина мають приблизно однаковий вік, освіту, професію, належать до однієї етнічної групи.

2. *Гетерогамні* – чоловік і дружина значно відрізняються за зазначеними ознаками.

За юридичним закріпленням:

1. *Законний шлюб* (тобто зареєстрований).

2. *Вільний шлюб* (або незареєстрований шлюб).

За формою реєстрації шлюби бувають:

1. *Цивільні* (тобто зареєстровані в РАГСax).

2. *Церковні*.

2. Родина як мала соціальна група й соціальний інститут. Родина, як правило, являє собою більше складну систему відносин, чим шлюб, оскільки вона може поєднувати не тільки подружжя, але і їхніх дітей, а також інших родичів.

Родина – це засноване на кривному спорідненні, шлюбі або всиновленні, об'єднання людей, зв'язаних спільністю побуту й взаємною відповідальністю за виховання дітей.

Основними ознаками родини є:

1. Шлюбні, кривні зв'язки або зв'язки всиновлення.
2. Загальне проживання.
3. Загальний сімейний бюджет і домогосподарство.

Звичайно “ядром” родини вважають подружню пару й всі статистичні класифікації складу родин будуються залежно від додавання до “ядра” дітей, родичів, батьків чоловіка й дружини.

Типи родин:

Залежно від структури родинних зв'язків родина може бути:

1. *Нуклеарна (проста)* – складається з подружжя й дітей, які від них залежать. Така родина включає два покоління.
2. *Розширена* – складається з декількох нуклеарних родин або з нуклеарній родини й інших родичів.
3. *Неповні* – у які відсутній один з батьків. Відсутність одного з батьків може бути викликано різними причинами: смертю, відсутністю шлюбу, розлученням.

Найпоширенішими в сучасних західних країнах є нуклеарні родини. У них існують не більше 3-х рольових позицій (батько – чоловік, мати – дружина, син – брат або дочка – сестра). Кожна людина може бути одночасно членом декількох нуклеарних родин, проте, ці родини не утворюють розширену родину, тому що не живуть “під одним дахом”.

У розширених родин, як правило, більш раціонально організований побут, у молодих більше часу, рідше виникають великі сварки із дріб'язків,

більше уваги до чужої думки. Проте, можуть бути присутнім втручання в особисте життя дітей, дріб'язкова опіка, твердий контроль із боку батьків.

У нуклеарних родині акцент робиться на шлюбні відносини, а батьківські відносини батька й матері з дітьми, дітей між собою виступають доповненням до шлюбу. Навпаки, розширена родина всією своєю структурою виявляє, що зв'язок, що цементує її, є кривність батьків і дітей, братів і сестер.

За кількістю дітей виділяють родини:

1. *Бездітні.*
2. *Малодітні (1-2 дитини).*
3. *Багатодітні (3 і більше дітей).*

Малодітні родини – ті родини, у яких "мало дітей" з демографічної точки зору (для відтворення населення). З погляду соціальної психології для виникнення первинних групових відносин серед дітей, двох дітей недостатньо, тому що первинні групові відносини виникають, починаючи з 3-х членів групи. Але сьогодні в містах України більше половини родин мають лише однієї дитини.

Відомий у соціології факт стійкості первинних груп, які складаються з 5-7 членів, підтверджується в соціології родини статистикою розлучень – збільшення кількості дітей веде до зменшення ймовірності розлучення. Народження другої дитини зменшує ймовірність розлучення в 2,5 рази, а народження третьої – в 9,5 разів. Було б помилкою вважати, що народження ще однієї дитини зміцнює родину, скоріше в подружжі, яке упевнено у надійності своїх відносин, існує потреба в дітях, відповідно, вони ухвалюють рішення щодо народженні ще однієї дитини.

За критерієм розподілу влади розрізняють:

1. *патріархальні* родини, де батько є "главою сімейної держави".
2. *матріархальні* родини, де найвищим авторитетом і впливом користується мати.

3. *егалітарні* родини або партнерські – це такі, де немає чітко виражених сімейних прав, де переважає ситуативний розподіл влади між батьком і матір'ю.

Залежно від віку подружжя розрізняють:

1. *Молодіжну родину* – коли вік подружжя до 30 років. Основними проблемами такої родини є адаптація до нових обов'язків, побуту, поява ролей, пов'язаних з батьківством, проблеми із працевлаштуванням і економічним забезпеченням.

2. *Родину середнього подружнього віку*. Основні проблеми такої родини – одноманітність, рутинність виконання домашніх обов'язків, нудьга, стереотипність взаємин, відчуття того, що саме цікаве й значне в житті вже відбулося й тепер життя “протікає” мимо.

3. *Літню подружню пару*. Виникають проблеми, пов'язані зі здоров'ям подружжя, необхідність турботливого відношення один до одного, освоєння нових сімейних ролей.

За місцем проживання подружжя родини бувають:

1. *Патрилокальні* – подружжя живе із батьками чоловіка.
2. *Матрилокальні* – подружжя живуть із батьками дружини.
3. *Неолокальні* – подружжя живуть окремо від батьків у власному будинку.
4. *Унілокальні* – подружжя живуть із тими батьками, у яких є житлова площа.

За особливими умовами сімейного життя виділяють наступний ряд родин:

1. *Студентські родини*. Типові проблеми такої родини: відсутність житла, повна матеріальна залежність від батьків, проте такі родини характеризуються великою згуртованістю, активністю, емоційністю. Подружжя в таких родині сприйнятливі до нового, вірять у краще.

2. *Дистантні родини* – юридично зафіксовані, проте, фактично їх немає. Таких родин близько 5% в Україні. Це родини трудових мігрантів, моря-

ків, полярників, артистів, спортсменів, геологів тощо. Чоловіки й дружини тривалий час перебувають окремо, не господарюють, обов'язки з виховання дітей і їхнього втримування виконує, як правило, один з них. У цих родинах більша небезпека адюльтеру й розпаду шлюбу, але деякі дуже стійкі, де міцність відносин пояснюється свіжістю почуттів.

3. *Родини, які очікують народження дитини* – виникають проблеми, пов'язані з підготовкою до майбутніх ролей, надмірною турботою про здоров'я майбутньої мами й дитини.

3. Функції родини. У визначенні функцій родини мова йде про результати життєдіяльності мільйонів родин, які позначаються на рівні суспільства, мають загальнозначущі сліdstва й визначають роль родини як фундаментального соціального інституту. Проте не слід забувати, що в процесі створення родини мільйони людей прагнуть до досягнення своїх особистих цілей, до задоволення особистих потреб. Тому функції родини можна аналізувати з *погляду задоволення суспільних або індивідуальних потреб.*

Основні функції родини

Сфера сімейної діяльності	Типи функцій	
	Суспільні	Індивідуальні
1. Репродуктивна	Біологічне відтворення населення	Задоволення потреби в дітях
2. Виховна	Соціалізація молодого покоління. Підтримка культурного відтворення суспільства.	Задоволення потреби в батьківстві, контактах з дітьми, самореалізація в дітях
4. Господарсько – побутова	Підтримка фізичного здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми й старими	Надання господарсько-побутових послуг членами родини один одному
4. Економічна	Економічна підтримка неповнолітніх і непрацевдатних членів суспільства	Одержання матеріальних коштів одними членами родини від інших (у випадку непрацевдатності, в обмін на послуги тощо)
5. Сфера первинного соціального	Моральна регламентація поведінки членів родини в	Формування й підтримка правових і моральних санк-

контролю	різних сферах життя	цій при порушенні норм членами родини
6. Духовне спілкування	Розвиток особистості членів родини	Духовне взаємозбагачення. Підтримка дружніх відносин у шлюбі й у родині
7. Соціально-статусна	Надання певного соціального статусу членам родини, відтворення соціальної структури	Задоволення потреб у соціальному просуванні
8. Дозвільна	Організація раціонального дозвілля.	Задоволення потреб у загальному дозвіллі, взаємозбагаченні інтересів
9. Емоційна	Емоційна стабілізація індивідів і їхня психологічна терапія	Одержання психологічного захисту, емоційної підтримки в родині. Задоволення потреб у щасті й любові
10. Сексуальна	Сексуальний контроль	Задоволення сексуальних потреб, зняття сексуальної напруги

4. Розвиток інституту родини. Проблеми розвитку родини в сучасному суспільстві. Основним фактором, що робить вплив на сучасний стан родини й сімейні відносини, є перехід суспільства від аграрної стадії розвитку до індустріальної і постіндустріальної. Даний перехід спричиняє наступні зміни:

- розвиток двох життєвих центрів – роботи й дому;
- ріст економічної незалежності жінок і їхнє активне включення в трудову діяльність;
- зниження престижу й впливу релігії;
- сексуальну революцію;
- демократизацію шлюбно-сімейного законодавства;
- винахід надійних коштів контрацепції.

Аграрному суспільству властива **традиційна модель родини**, індустріальному й постіндустріальному – **сучасна**.

Характеристики традиційної й сучасної моделей родини

Традиційна родина	Сучасна родина
--------------------------	-----------------------

1. Родинний-сімейний принцип організації життя, перевага цінності споріднення над максимізацією вигід індивіда й над економічною ефективністю	1. Споріднення відділяється від соціально-економічної діяльності, поступаючись першістю економічним цілям індивіда
2. Сімейне домогосподарство виступає як економічна основа аграрного суспільства, усі працюють вдома не за плату, а на себе	2. Поділ дому й роботи, сімейне господарство перестає бути ведучим
3. Незначні психологічні розходження між родиною й громадою	3. Різке розмежування домашнього й зовнішнього миру, сімейна первинність і знеособленість відносин у зовнішньому світі
4. Соціальна й географічна мобільність низька, сини успадковують статус і спеціалізацію батька	4. Висока соціальна й географічна Мобільність
5. Централізована розширена сімейно-родинна система з домінуванням старших	5. Децентралізована нуклеарна родина
6. Розлучення відбувається з ініціативи чоловіка через бездітність родини	6. Розлучення через міжособистісну несумісність подружжя
7. Патріархальна владна структура родини	7. Егалітарна владна структура
8. «Закрита» система вибору дружини на основі приписив споріднення й традицій	8. «Відкрита» система вибору дружини на основі особистісної вибірковості
9. Культура багатодітності із твердим табу на попередження й переривання вагітності	9. Культура малодітності із втручанням у репродуктивний цикл

У цілому виділяють наступні **основні тенденції розвитку родини за останні кілька десятиліть:**

1. Абсолютне й відносне збільшення кількості розлучень.
2. Збільшення числа дітей, які народилися поза шлюбом і виховуються в неповних родинах.
3. Зменшення середньої тривалості шлюбу.
4. Відкладання моменту вступу в шлюб.
5. Збільшення кількості людей, які проживають у вільному шлюбі.
6. Зменшення розмірів родини, зниження народжуваності.

7. Збільшення числа самотніх людей, які не одружуються.

Негативні тенденції розвитку інституту родини породили ряд теорій, які критично розглядають майбутнє родини:

1. Песимістичне ствердження про занепад родини, що виводиться із протиставлення сучасної родини патріархальній родині в традиційному суспільстві.

2. Ствердження про невідповідність родини сучасному індустріальному й постіндустріальному суспільстві з надією на можливу модифікацію родини.

3. Родина – гальмо на шляху суспільного розвитку, тому що в ній дітям прищеплюють погляди й норми, які не відповідають швидко мінливій реальності, вони не здатні жити в новому середовищі, гальмують розвиток нового.

4. Критика родини як оплоту бруталності й насильства.

5. Феміністська критика родини як інструмента гноблення жінки.

6. Критика родини за те, що вона частіше інших соціальних інститутів створює передумови для психічних захворювань і нестійких психічних станів.

Нові (альтернативні) форми родини й шлюбу:

1. Шлюбний контракт, укладений на певний строк.

2. Груповий шлюб.

3. Полігінія.

4. Серійна моногамія.

5. Гостьовий шлюб.

6. Гомосексуальний шлюб.

7. Життя в комуні.

Завдання 1.

У таблиці поміщені ключові поняття і їхні визначення. Встановить, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, указавши потрібний номер.

Поняття	№	Визначення
Шлюб		1. Об'єднання людей, засноване на кривному спорідненні, шлюбі або всиновленні, пов'язане спільністю побуту й взаємною відповідальністю за виховання дітей.
Неолокальна родина		2. Родина, у якій молодята проживають окремо від батьків.
Цивільний шлюб		3. Форма шлюбу, що укладається між одним чоловіком і однією жінкою.
Проміскуїтет		4. Родина, у якій відсутній один з подружжя.
Патріархальна родина		5. Форма відносин між чоловіком і жінкою, що встановлює їхнього права й обов'язки по відношенню один до одного, дітям і суспільству.
Моногамія		6. Шлюб, оформлений у відповідних органах державної влади без участі церкви.
Ендогамія		7. Тип родини, члени якої мають однакові привілеї, права й обов'язки.
Неповна родина		8. Тип родини, у якому влада належить чоловіку.
Родина		9. Період у житті суспільства, коли не існувало ніяких заборон на сексуальні зв'язки, і будь-який чоловік суспільства міг вступати в сексуальні відносини з будь-якою жінкою даного суспільства.
Егалітарна родина		10. Форма шлюбу, при якій шлюбний партнер вибирається тільки усередині даного роду, групи, клану.

Завдання 2.

Відповідайте «так» або «ні» на поставлені питання.

№	Питання	Відповідь	
		Так	Немає
1.	Нуклеарна родина складається з батьків і дітей?		
2.	Родина – це шлюбні відносини між чоловіком і жінкою?		

3.	Груповий шлюб – це шлюб однієї жінки й декількох чоловіків?		
4.	Моногамія – це шлюб одного чоловіка й декількох жінок?		
5.	Традиційній родині властива егалитарна владна структура?		
6.	Збільшення кількості людей, які проживають у вільному шлюбі – це одна з тенденцій розвитку сучасної родини?		
7.	В екзогамному шлюбі вибір дружина можлива тільки в межах своєї групи?		
8.	Традиційна модель родини характерна для аграрного суспільства?		
9.	Сутністю духовної функції родини є одержання її членами психологічного захисту, емоційної підтримки, задоволення потреб у щасті й любові?		
10.	Неповна родина – це родина, у якій одна дитина?		

Завдання 3.

У відповідність із обраної Вами системою показників (не менш 5) опишіть типи родини:

1. Вашого дідуся й бабусі.
2. Ваших батьків.
3. Модель Вашої майбутньої родини.

Завдання 4.

У сучасному суспільстві в інституті родини й шлюбу відбуваються значні зміни. Одна з найбільш значних тенденцій – це збільшення чисельності цивільних шлюбів. Соціологи констатують: якщо нинішня тенденція збережеться, то через 5 років кількість «цивільних» союзів обжене число офіційних. Деякі вчені вважають, що це відбувається тому, що немає необхідно-

сті офіційно реєструвати відносини, адже сьогодні жінки нарешті перестають мати потребу в законодавчо оформлених гарантіях від чоловіків. І починають бачити в них не добувачів і володарів, а рівних: друзів, партнерів, духовно близьких людей. *А як вважаєте Ви? Оцініть позитивні й негативні сторони цивільного шлюбу. Підключивши соціологічну інтуїцію, здоровий глузд і особисті спостереження відповістіть на запитання: серед яких груп населення цивільні шлюби зустрічаються частіше? (серед жителів мегаполісів або маленьких міст і сіл; серед вихідців із забезпечених або бідних родин; серед людей з вищою освітою або без нього).*

Завдання 5.

Сьогодні серед учених починає переважати думка, що розлучення не заперечує інституту шлюбу. Він заперечує певний тип відносин у шлюбі – відносин, які побудовані на нелюбові подружжя, авторитарному придушенні, приниженні особистого достоїнства й нерівності статей. Розлучення відіграє фундаментальну роль у житті суспільства. Не можна заборонити розлучення, як не можна заборонити звільнення з підприємства.

Спробуйте самотійно сформулювати негативні й позитивні наслідки розлучення для суспільства в цілому, що розводяться подружжя і їхніх дітей. Аргументуйте свою позицію, привівши статистичні дані, результати соціологічних опитувань, особисті спостереження. Відповіді запишіть у таблиці.

<i>Наслідки розлучення</i>	<i>Для суспільства</i>	<i>Для подружжя, що розводиться</i>	<i>Для дітей</i>
Негативні	1.	1.	1.
	2.	2.	2.
	3.	3.	3.

Позитивні	1.	1.	1.
	2.	2.	2.
	3.	3.	3.

Завдання 6.

Багато соціологів (Дюркгейм, Спенсер та ін.) підкреслювали фундаментальну роль родини в житті суспільства. Родина – це індикатор, за яким можна судити про здоров'я суспільства. Деякі вчені вважають, що родина досягла глибокого розпаду й цей процес необоротний, вони передвіщають загибель родини. Інші позитивно ставляться до руйнування традиційної родини й очікують виникнення нових більш демократичних форм родини, які будуть сприяти самовираженню всіх її членів. Ці соціологи дають оптимістичні прогнози розвитку родини в ХХ сторіччі як вільного союзу, заснованого на любові, співробітництві й спільному веденні господарства. *А як вважаєте Ви? Яке майбутнє родини в українському суспільстві?*

Завдання 7.

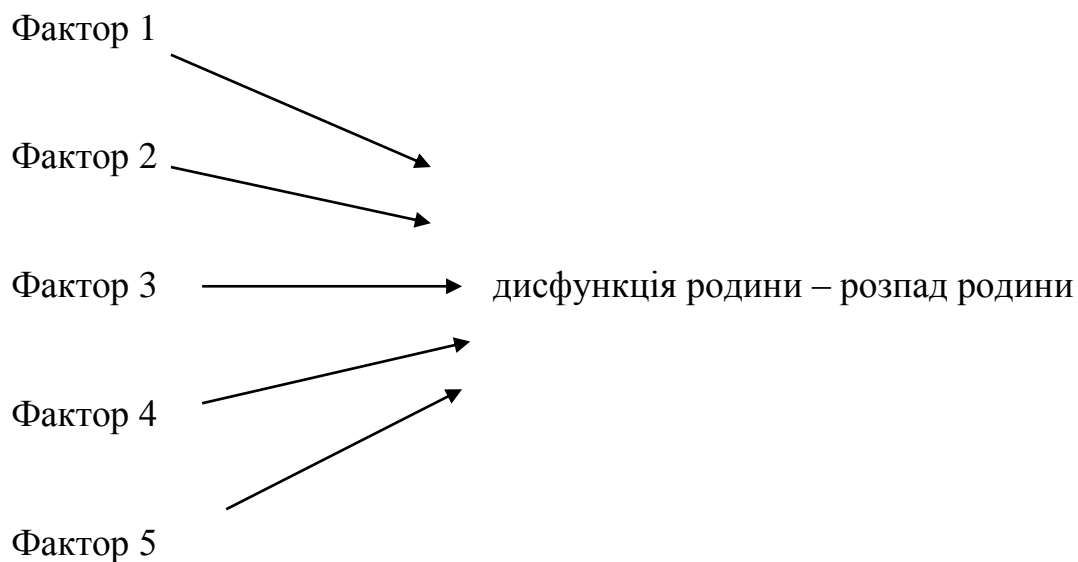
У своїй книзі «Походження родини, приватної власності й держави» Ф. Енгельс висловив таку думку: «Відповідно до матеріалістичного розуміння, визначальним моментом в історії є, в остаточному підсумку, виробництво й відтворення безпосереднього життя. Але саме воно, знов-таки, буває двоякого роду. З одного боку – виробництво засобів до життя: предметів харчування, одягу, житла й необхідних для цього знарядь; з іншого боку – виробництво самої людини, продовження роду. Суспільні порядки, за яких живуть люди певної історичної епохи й певної країни, обумовлюють обома видами виробництва: ступенем розвитку, з одного боку – праці, з іншого боку – родини».

Чи дійсно родина грає таку значну роль і впливає на суспільство в цілому, всі його соціальні інститути? Приведіть приклади з історії й сучасності, що доводять, що уклад, особливості й форми родини впливають на економічні, соціальні, політичні й т.і. умови життя суспільства.

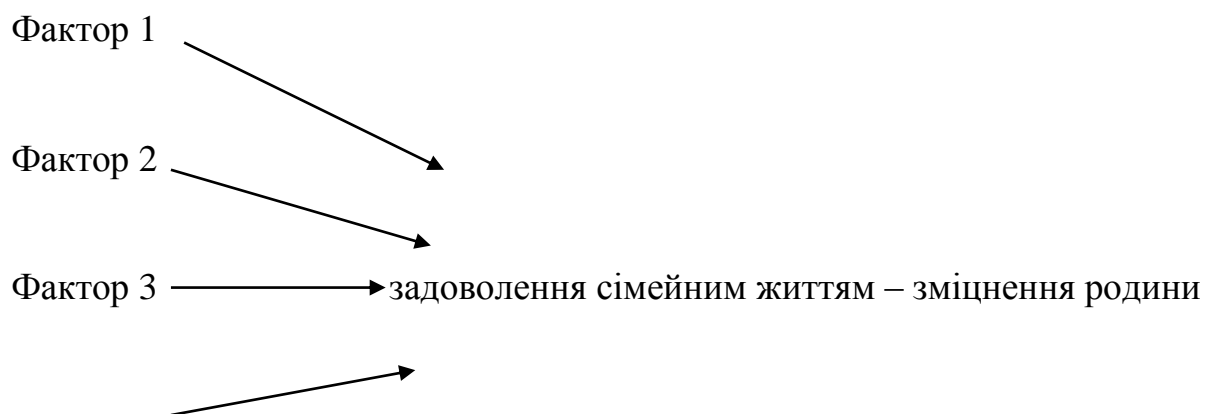
Завдання 8.

Заповніть схему впливу соціальних факторів на родину в сучасному суспільстві:

Дестабілізуючі фактори

Фактори, що зміцнюють родину

Фактор 4

Фактор 5

ТЕМА 7. КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН.

- 1. Поняття та функції культури.*
- 2. Базисні елементи культури.*
- 3. Культурна розмаїтість. Види культури.*
- 4. Етноцентризм і культурний релятивізм.*

1. Поняття та функції культури.

У науці, та й у повсякденному житті, важко знайти поняття, яке б використовувалося частіше й мало б більше значень, ніж поняття культура. Тому дуже складно дати єдине визначення, у якому були б враховані всі відтінки й значення цього слова. Термін «культура» має латинське походження (*cultura* – догляд, обробка) і спочатку означало обробку землі, вирощування врожаїв. На сьогоднішній день існує безліч визначень поняття «культура», часто це поняття вживається як синонім цивілізації, суспільства, наприклад, «культура майя» або «трипільська культура». Але в кожному разі культура завжди розуміється як творчі надбання людей, відмінні від того, що дає нам природа. Тому культура не успадковується генетичним шляхом, вона безпосередньо пов'язана із суспільством. Між культурою й суспільством існує дуже тісний зв'язок, але необхідно розуміти, що:

- *культура* має відношення до *стилю життя* членів даного суспільства – їхнім звичкам, традиціям, манері поведінки, матеріальним цінностям, які вони виробляють.
- *суспільство* ж, у першу чергу, це *система взаємин*, що поєднує людей однієї культури.

Жодна культура не може існувати без суспільства, але також жодне суспільство не може існувати без культури.

Під *культурою* ми будемо розуміти явища, властивості, елементи людського життя, які якісно відрізняють людину від природи. Культура персоніфікує в собі все, що ми думаємо, як діємо й чим володіємо.

З погляду соціології, **культура** – це цінності, норми, традиції, переконання, моделі поведінки й матеріальні предмети, які разом формують спосіб життя людей, поєднуючи їх у єдину цілісність – суспільство.

Щоб зрозуміти зміст культури, необхідно пам'ятати, що культура завжди існує у двох формах.

Матеріальна культура – це матеріальні цінності, створені людьми: техніка, споруди, одяг, предмети побуту й т.і..

Нематеріальна або **духовна культура** – це ідеальні (тобто нематеріальні) форми суспільного життя, ідеї, які створюють люди: мова, релігія, ідеологія, моральні й правові норми, фольклор і народні традиції, наука, мистецтво й т.і..

Культуру вивчають різні науки – філософія, культурологія, історія, антропологія та інші. Однак у соціології існує свій аспект вивчення культури; вона, насамперед, досліджує роль культури, її функції у формуванні й розвитку соціальних систем, те, як ті або інші елементи культури впливають на життєдіяльність соціальних спільнот. До соціальних функцій культури відносять:

1. *Функцію адаптації.* Культура забезпечує пристосування суспільства й окремого індивіда до середовища – природного, історичного, психологічного.

2. *Функцію ідентифікації.* Спираючись на створені культурою ідеї й уявлення про навколишню реальність, індивід створює власний «Я-образ», що одержав назву ідентичності. Формуванню ідентичності сприяє ототожнення себе з певними соціальними спільнотами, що виникає на основі спільної культури.

3. *Функцію соціалізації.* Засвоюючи культурні зразки й навички, біологічний індивід стає особистістю, здатної думати, говорити, цілеспрямовано діяти й взаємодіяти із соціальним оточенням. Тому, розглядаючи процес формування особистості, соціологи розуміють його як процес формування носія, спадкоємця й продовжувача культури.

4. *Функцію інтеграції.* Єдині цінності, норми, традиції й стандарти поведінки поєднують величезна кількість людей у суспільство. Таким чином, культура – це цемент, що поєднує людей і робить можливими постійні та надійні відносини.

5. *Світоглядну функція.* Культура пояснює навколишній світ і допомагає знайти сенс людського існування.

6. *Регулятивну функція.* Культура – це нормативна система, правила, які вважаються розумними й правильними в даному суспільстві. За допомогою норм, цінностей, звичаїв культура впорядковує й орієнтує поведінку людей, завдяки культурі люди мають можливість оцінити користь або шкоду, добро або зло.

7. *Функцію соціального контролю.* Культура накладає обмеження, контролює поведінку людей, які повинні поводитися так, як вважається прийнятним і прийнятним у даній культурі. Вона здатна карати, заохочувати, стримувати людей.

8. *Функцію соціальних змін.* Винаходи й інновації в соціокультурній сфері (наприклад, наукові відкриття, нові релігійні культури або політичні ідеології) можуть виступати потужним фактором соціальних змін у суспільстві в цілому.

2. Базисні елементи культури. Незважаючи на те, що культури надзвичайно відрізняються одна від одної, з погляду базисних елементів вони завжди складаються з *мови, символів, цінностей, норм і технологій*. Розглянемо кожний елемент окремо.

Мова. Мова виступає, образно кажучи, «ключем» до розуміння культури.

Мова – це код, шифр, за допомогою якого люди можуть спілкуватися один з одним і відрізнити своїх від чужинців.

На земній кулі існує близько 3600 мов, і тільки 300 з них – літературні. У сучасному світі найчастіше вживають китайську, англійську й іспанську мови, четверте місце посідає російська мова.

Поруч із мовою, як усною культурною традицією, існує й писемність. Писемність люди винайшли близько 5 тис. років тому, і це можна вважати величезним кроком уперед в людській історії.

Мова – явище соціальне, її неможливо опанувати без спілкування з іншими людьми. Також мова виступає головним засобом передачі та трансляції культури. Як у нашому організмі присутні гени предків, так і в культурі існують незлічимі символи тих, хто жив до нас.

Мова бере участь у придбанні й організації життєвого досвіду людей. Це можна побачити при порівняльному аналізі різних мов. У мові гренландських ескімосів немає слів «ліфт» і «тролейбус», але існує близько 70 визначень снігу й льоду, в арабській мові можна знайти 6000 слів для визначення верблюда, частин його тіла й зброї.

Єдина мова консолідує, підтримує єдність суспільства, тому зрозуміло, чому будь-яка держава приділяє велике значення проблемі державної або національної мови, надаючи їй всіляку підтримку.

Символи. Люди, як і всі інші живі істоти, сприймають навколишній світ за допомогою органів почуття, але на відміну від інших ми створюємо символи.

Символи – це поняття й речі, які несуть у собі певний зміст, мають значення для людей однієї культури. Слово, посмішка, картина в приймальні директора, білий халат лікаря або мундир військового, сигнал «SOS» та інше – все це символи, за допомогою яких ми спілкуємося й передаємо інформацію один одному.

Щоб адекватно розуміти один одного людям необхідно оперувати загальноприйнятими значеннями, їм потрібний єдина мова, зрозумілі слова, тер-

міни, знакові системи. Тому люди «домовляються» вважати той або інший звук, рух, кольори, геометричну форму й т.п. зрозумілими для себе й оточення. Так з'являються символи – умовні значення, яких не існує в природі. Але ті самі предмети, фізичні явища й жести мають різні значення залежно від контексту культури.

Деякі символи мають виняткове значення для окремої людини й культури суспільства в цілому. До них належать державний прапор, герб, гімн, архітектурні пам'ятники, могили предків і т.п. Подібні символи виступають як соціальні цінності, які мають особливе значення в культурі.

Цінності. Щоб задовольнити свої потреби, людина повинна обов'язково оцінити навколишній світ, його елементи, зв'язки, зрозуміти їхнє значення для себе, виробити уявлення про бажане. Для цього необхідно застосувати абстрактні, узагальнені критерії оцінки. Саме такі узагальнені критерії оцінки дій, зв'язків, явищ, ідей становлять основу культури й мають назву цінностей.

Цінності – це загальні уявлення, які поділяються більшою частиною суспільства, щодо того, що бажано, правильно й корисно.

Цінності завжди лежать в основі моральних принципів. У християнській культурі – це десять заповідей, які ставлять над усе цінність людського життя (не вбий), подружню вірність (не чини перелюбу), повагу старших (почитай батька свого й мати свою). Ці цінності можна назвати *загальнолюдськими*.

Поряд із загальнолюдськими існують *національні цінності*, вони формують основу етнічної культури, сприяють самоідентифікації, об'єднують людей. Це народні традиції, свята, фольклор, історичні реліквії, пам'ятники архітектури й т.п.

Аналогічним способом можна виділити *групові, сімейні й навіть індивідуальні цінності*. Наприклад, рушник, фотографія або ювелірна прикраса можуть мати велику цінність для окремої родини або людини, і не заслуговувати на увагу всіх інших.

Норми. *Норми* (від лат. norma – правило, зразок) – це загальнозначущі правила поведінки, які санкціонуються суспільством або соціальною групою. Норми завжди регулюють поведінку людей відповідно до цінностей певної культури.

Дотримання або порушення соціальних норм викликає відповідну реакцію з боку оточення, що приймає форму заохочення або покарання. Санкції, наприклад, схвальна посмішка або здивований погляд, створюють систему соціального контролю – різноманітних засобів, за допомогою яких суспільство контролює виконання норм.

Технології й матеріальна культура. Поряд з такими невідчутними на дотик феноменами як символи, норми й цінності, культура існує також у вигляді цілком матеріальних речей. Китайці їдять не ножем і виделкою, а паличками, японці сидять на підлозі й знімають взуття, перш ніж зайти в будинок, молодь частіше користується CD-програвачами й мобільними телефонами. Технології існують у будь-якій культурі.

Технології – це спосіб виробничої діяльності й знання, які допомагають людям облаштувати життя в даних умовах.

Розвиток технологій у сучасному суспільстві привів до формування так званої «техносфери». Величезна кількість технічних пристроїв, які оточують людину, створюють штучне середовище, аналогів якого ніколи не було в минулому.

3. Культурна розмаїтість. Види культури. Людським культурам властива дивовижна розмаїтість. Цінності й норми широко варіюються й часто значно відрізняються від тих, які ми вважаємо «нормальними». Наприклад, іудеї не їдять свинину, у той час як індуси їдять свинину, але не вживають у їжу яловичину. Європейці розглядають поцілунок як цілком природний прояв сексуальної поведінки, однак у багатьох інших культурах він невідомий (як, наприклад, у Нігерії), або ж визнається огидним. Індуси дивуються, що дружина європейця звертається до чоловіка на ім'я в присутності його матері й без її дозволу. Японці, розповідаючи про сумні події, посміхаються, щоб не

заподіяти біль слухачеві. Мусульманин буде уражений, побачивши алкогольні напої за столом на християнських поминках. Наведені приклади є лише окремими аспектами широкої культурної розмаїтості, що відрізняє одне суспільство від іншого.

Культура суспільства рідко виглядає як щось єдине й цілісне. Цілісність культури, тобто коли всі члени суспільства розділяють єдині цінності, норми, а також майже не розрізняються в способі життя, властива лише архаїчним суспільствам, які нечисленні, недостатньо структуровані й майже не мають соціальної диференціації й нерівності. Поява соціальної диференціації й нерівності призводять до виникнення різноманітних видів культури.

Види культури:

Пануюча культура – культура більшості або панівних класів. Це загальні, уніфіковані форми культури, які властиві великим суспільствам, націям або народам у цілому. Так, спільна історія, умови проживання, особливості побуту й т.і., призводять до виникнення спільних соціально-психологічних рис народу, які називають менталітетом.

Субкультура – система норм і цінностей, які поширені в межах окремої соціальної спільноти й відрізняють її від інших. Субкультури формуються під впливом таких факторів як приналежність до класу, етнічне походження, релігія, місце проживання, вік і т.п. Так своя культура в бізнесменів і божів, програмістів і спортсменів, християн і буддистів, городян і фермерів, молодих і людей похилого віку, наркоманів і алкоголіків і т.і.. Кожна людина може брати участь у багатьох субкультурах одночасно, однак це не означає, що вона відмовляється від пануючої культури, найчастіше вона лише демонструє незначне відхилення від неї.

Однак субкультура іноді може приймати форму контркультури. **Контркультура** – це субкультура, норми й цінності якої не тільки відрізняються від загальноприйнятих, але й протистоять їм. Контркультура – це форма протесту, виклик існуючій соціальній системі, головна мета носіїв контркультури – обурити суспільство, викликати інтерес до «андеграунду», звернути ува-

гу на певні суспільні проблеми. Прикладом контркультури може виступати культура хіпі, терористів, злочинців.

Наявність у суспільстві потужної контркультури виступає ознакою глибокої кризи культури й незадоволеності частини суспільства (найчастіше молоді) системою цінностей, норм і зразків поведінки, які пропонує культура. Такі моменти частіше або рідше переживає будь-яка культура. Але за допомогою контркультур ці кризи, можливо, перебороти, сприймаючи позитивні елементи, удосконалюючи відносини між людьми.

Залежно від приналежності людей до того або іншого класу розрізняють:

Елітарну (або високу) культуру – культурні зразки, які створювалися привилігійованою частиною суспільства або по її замовленню професійними творцями. Вона, насамперед, включає класичну музику, літературу й образотворче мистецтво. Як правило, вона на десятиліття випереджає рівень сприйняття пересічної людини. Коло її споживачів складає високоосвічена частина суспільства: критики, літературознавці, завсідники музеїв і виставок, театралі, художники, письменники, музиканти. До її різновидів можна віднести світське мистецтво й салонну музику.

Народна культура – культурні зразки, які широко поширені серед населення, це фольклор, казки, міфи й пісні, які споживає біднота.

Такий розподіл існував до середини ХХ сторіччя, потім, із широким поширенням засобів масової інформації (радіо, друкованих видань, кіно, а пізніше телебачення, магнітофонів, відеоносіїв, Інтернету й т.п.), відбулося стирання розходжень між елітарною й народною культурою. Так виникла масова культура.

Масова або популярна культура – культурні зразки, які адресовані широкої аудиторії, так званому «масовому споживачеві».

Особливості масової культури:

1. Масова культура має *комерційний характер*, це, у першу чергу, стандартизований товар, призначений для масового ринку, а головним критері-

ем якості цього товару виступає комерційний успіх, те, наскільки вигідно його можна продати.

2. Оскільки масова культура *повинна подобатися багатьом*, вона, як правило, буває не дуже високої, «середньої» якості, і спрямована на те, щоб *задовольнити не самі вишукані духовні потреби*. Масова культура зазнала значної критики з боку соціологів за те, що вона, на відміну від високої культури, пропонує примітивні зразки, у меншій мірі збагачує людину духовно, не здатна передати дійсні почуття й тим самим не дозволяє реалізуватися особистості.

3. Однак, масова культура, що дуже часто й справедливо критикується, все-таки *створює культурну спільність, що поєднує людей майже у всесвітньому масштабі*:

- Завдяки своїй універсальності, масова культура з легкістю долає *величезні відстані й культурні кордони*. Наприклад, сьогодні продукція Голівуду користується величезною популярністю навіть у тих країнах, де більшість населення ненавидить Америку й бачить у ній головного ворога.

- Масова культура значною мірою *згладжує культурні різниці*: її споживачами виступають представники всіх верств і груп суспільства. Телевізійні серіали, популярна музика, детективи й дамські романи знаходять своїх прихильників серед заможних і бідних, молоді й людей похилого віку, працюючих і безробітних.

4. Етноцентризм і культурний релятивізм.

Людина, що з дитинства виховувалася на ідеях і цінностях своєї спільноти, як правило, схильна оцінювати ці ідеї й цінності як природні й правильні. Цінності, ідеї й норми іншої культури можуть здаватися незрозумілими, дивними й навіть дикими. Тобто, люди, звичайно, дивляться на світ через призму своєї власної культури.

Тенденція оцінювати звичаї, цінності й норми інших культур з позиції стандартів власної культури одержала назву *етноцентризм*. Етноцентризм може бути не тільки етнічним, хоча найчастіше ми зтикаємося саме із цією

формою, але й груповим. Наприклад, коли військові використовують властиві їм норми й цінності для оцінки діяльності цивільних об'єднань або наукових колективів.

З погляду соціології, як ідеологічно нейтральної науки, будь-яку культуру необхідно вивчати, виходячи з її власних норм і цінностей, оцінка іншої культури з позиції своєї власної неприпустима для соціолога. Однак важливо пам'ятати, що повага й любов до своєї культури, історії, прихильність традиціям, мові сприяють згуртованості суспільства, формуванню почуття патріотизму.

Етноцентризм – явище природне й неминуче для культури, по ступені виразності він може існувати в трьох формах:

Недостатній етноцентризм може привести до розмивання культури, акультурації, тобто прищеплюванню нових культурних форм, змішуванню їх з місцевими культурними традиціями, і навіть, до асиміляції культури в більше стійкій і розвиненій.

Помірний етноцентризм необхідний людям для відчуття емоційної єдності, інтеграції народу, суспільства. Помірний етноцентризм виконує позитивні функції, формує неупереджене й толерантне відношення до інших культур, які саме по собі виступає ознакою впевненості, відкритості й розвиненості культури.

Абсолютний етноцентризм породжує ворожість, конфлікти з іншими народами, які пов'язані зі спробою нав'язати їм свої, на їх погляд, більш прогресивні норми й цінності. Подібні прояви етноцентризму приносять шкоду, у першу чергу, самому народу і його інтересам, гальмують розвиток культури, роблять її несприйнятливою до нового, консервативною й негнучкою.

Позиція, протилежна етноцентризму, називається культурним релятивізмом. З погляду *культурного релятивізму*, кожна культура – це унікальне явище, тому вона повинна розглядатися тільки на основі прийнятих у ній стандартів. Однак дотримання принципу культурного релятивізму іноді породжує труднощі й питання. Наприклад, якщо в деяких культурах існує риту-

альний канібалізм, чи повинні ми ставитися до цього як до «нормального прояву культурної розмаїтості»? У багатьох сучасних східних суспільствах жінки й дотепер не мають рівних із чоловіками прав. Чи повинні ми відмовитися від негативної оцінки дискримінації жінок лише на основі поваги до чужих традицій? Відповідь на ці питання, на думку багатьох соціологів, полягає в тім, що головне *для науки* взагалі й соціології зокрема – *не оцінка, а розуміння явища*.

Кожен культурний зразок (звичай або норма, цінність або обряд), яким би «диким» він не здавався представникові іншої культури, може бути зрозумілим лише в контексті власної культури. Розуміння сенсу того або іншого звичаю не означає його беззастережного схвалення й прийняття. Якщо ж усе, що здається «неправильним», просто відкидається, розуміння іншої культури стає просто неможливим. Так, багатоженство неможливо оцінити й зрозуміти в традиціях християнства, але іслам і східні традиції дозволяють з'ясувати причини виникнення й сутність цього феномена.

Культурний релятивізм повинен застосовуватися не тільки в процесі наукового аналізу, а й у *повсякденних взаємодіях представників різних культур*. Щеплення культурного релятивізму відбувається складно, він вимагає розуміння незвичних цінностей і норм, відмови від культурних стандартів, яких люди дотримувалися все життя. Але поступово, у міру того як мешканці різних країн всі частіше контактують один з одним, важливість розуміння інших культур значно підвищується. Завдяки міжнародній економіці, поширенню засобів масової комунікації й інформації, процесам міграції, туризму й т.п. ми спостерігаємо *зближення світових культур, культурний обмін між ними*.

Разом із цим, проявляється й протилежна тенденція – *зберігаються значні культурні відмінності*. Цілісність і самобутність культури забезпечується механізмами соціокультурної селекції й соціокультурним імунітетом. Кожна культура в процесі культурного обміну намагається відібрати й зберегти лише ті риси, які відповідають її загальній логіці, менталітету. Для цього

культура може чинити опір чужим для неї елементам. Так майже всі країни світу запозичили в західного суспільства технології й засоби організації виробництва, але не норми й принципи західної моралі. Подібний опір – це свідомство особливої турботи людей про власну культуру, збереження її самобутності й неповторності, оскільки втрата культури неодмінно приведе до розпаду даного суспільства, що завжди характеризується певними традиціями, нормами, моделями поведінки.

Завдання 1.

У таблиці поміщені ключові поняття і їхні визначення. Встановіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, указавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст</i>
Норми		1. Система знаків, що служить засобами людського спілкування.
Цінності		2. Тенденція оцінювати звичаї, цінності й норми інших культур з позиції стандартів власної культури.
Символи		3. Форма протесту, субкультура, що відкидає норми й цінності пануючої культури.
Мова		4. Загальні уявлення, які поділяються більшою частиною суспільства, щодо того, що бажано, правильно й корисно.
Масова культура		5. Матеріальні цінності, створені людьми: техніка, споруди, одяг, предмети побуту й т.д.
Субкультура		6. Загальнозначущі правила поведінки, санкціоновані суспільством або соціальною групою.
Матеріальна культура		7. Система норм і цінностей, які поширені в межах окремої соціальної спільності й відрізняють її від інших.
Елітарна культура		8. Культурні зразки, які створювалися привілейованою частиною суспільства або по її замовленню професійними творцями.
Контркультура		9. Вид культури сучасного індустріального суспільства, що характеризується орієнтацією на усереднений масовий смак і комерційний успіх.
Етноцентризм		10. Поняття й речі, які несуть у собі певний зміст і значення для людей однієї культури.

Завдання 2.

Відповідайте «так» або «ні» на поставлені питання.

№	Питання	Відповідь	
		Так	Ні
1.	У перекладі з латинської слово культура означає «виховання»?		
2.	Духовна культура – це нематеріальні форми суспільного життя?		
3.	Культурі не властива функція соціальної адаптації?		
4.	Розуміти й оперувати символами може не тільки людина, але й тварини?		
5.	Технології – спосіб виробничої діяльності й знання, які допомагають людям облаштувати життя в даних умовах?		
6.	Культурні зразки поведінки, прийняті в середовищі програмістів, можна назвати контркультурою?		
7.	Культурний релятивізм – це позиція, що підкреслює своєрідність кожної культури, що може бути оцінена тільки на основі прийнятих у ній стандартів, а не універсальних критеріїв?		
8.	Телесеріал «Доктор Хауз» можна віднести до елітарної культури?		
9.	Фольклор, народні казки, міфи й пісні – приклад народної культури?		
10.	Словниковий запас тієї або іншої мови не залежить від природних і соціальних умов, у яких живе народ, що розмовляє на ній?		

Завдання 3.

СТИМУЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

Американський соціолог Е. Гіденс пише:

У кожній культурі прийняті свої унікальні моделі поведінки, які здаються дивними представникам інших культур. Наведемо як приклад культуру Накирема, описану в знаменитому дослідженні Хораса Майнера. Свою увагу Майнер зосередив на складних тілесних ритуалах Накирема – на думку західної людини, досить дивних і екзотичних. Майнер описує цей ритуал у такий спосіб:

«В основі всієї системи вірувань Накирема лежить переконання, що людське тіло потворне й споконвічно схильне до хвороб і старіння. Людина, приречена мати таке тіло, може сподіватися тільки на дію специфічних ритуалів і церемоній. У кожному будинку є кілька культових предметів, спеціально для цього призначених. Найважливішим з них є шухлядка, схована у стіну хатини Накирема. У шухлядці зберігаються амулети й різні магичні зілля, без яких не може обійтися жоден представник племені. Зілля й амулети, як правило, виготовлені декількома шаманами, кожний з яких спеціалізується в якійсь певній області. Найбільш могутніми з них вважаються знахарі, і їхня допомога повинна завжди щедро винагороджувати. Однак самі знахарі лікарських зілля своїм пацієнтам не дають, а лише визначають їхній склад і записують його на якомсь таємному й древньому прислівнику. Прислівник цей зрозуміло тільки знахарям і збирачам лікарських трав і корінь, які, знов-таки за підношення й дарунки, і виготовлюють необхідне зілля.

Накирема зазнають майже патологічний жах і благоговіння перед своїм ротом, стан якого, на їхню думку, надприродним чином впливає на всі суспільні відносини. Народ Накирема вірить, що якщо не виконувати певний ритуал, зуби випадуть, ясна почнуть кровоточити, щелепи стануть шамкати, а саму людину покинуть друзі й відкинуть коханці. Дикуни також вірять в існування прямого зв'язку між оральними й моральними якостями. Наприклад, бажаючи зміцнити моральні якості своїх дітей, вони змушують їх робити ритуальні полоскання рота.

Щоденний ритуал, неухильно дотримуваний кожним Накирема, включає й специфічні маніпуляції з ротовою порожниною. Однак, незважаючи на те, що цей народ настільки тремтливо піклується про зазначений орган, даний ритуал здається непосвяченому просто огидним. Мені говорили, що Накирема беруть у рот пучок свинячої щетини, покритий магічним порошком, і виконують там серію якихось надзвичайно формалізованих рухів».

Хто такі ці Накирема й у якій частині світу вони живуть? Ви зможете відповісти на це питання й ідентифікуєте описаний ритуал, якщо прочитаете слово “Накирема” навпаки. Майже будь-яка звична дія здається дивною, якщо її вирвати з контексту й не розглядати як елемент специфічного способу життя даного народу. Неможливо зрозуміти подібні дії й вірування поза тим культурним цілим, частиною якого вони є. Кожну культуру варто вивчати виходячи з її власних значень і цінностей – таке ключове правило соціології.

Пояснить, чому культуру необхідно вивчати тільки виходячи із принципу культурного релятивізму? Приведіть приклади етноцентризму, які ви спостерігали в повсякденному житті. Чому він так часто зустрічається?

Завдання 4.

Визначите, до якого виду культури – народної, масової або елітарної – належать перераховані нижче твори. Обґрунтуйте свою відповідь.

1. «Місячна соната» Людвіга Ван Бетховена
2. Телесеріал «Друзі»
3. Роман Л.Толстого «Війна і мир»
4. Колядки, щедрівки
5. Циркова вистава
6. Музичний шлягер
7. Балет П. Чайковського «Лебедине озеро»
8. Казка «Котигорошок»
9. Танець «гопак»
10. Детективні романи Д. Донцової

Завдання 5.

Проаналізуйте читання як культурну практику населення України, використовуючи дані, наведені в таблиці.

Таблиця 7.1.

Читання художньої літератури. Розходження за статтю й за віком (2007 р., %)

<i>Види художньої літератури</i>	<i>Усього</i>	<i>Стать</i>		<i>Вік</i>		
		<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>	<i>До 30</i>	<i>30-54</i>	<i>55+</i>
Детективи	28,6	30,0	27,3	29,5	33,0	21,6
Історичні романи	22,0	20,7	23,1	21,6	23,8	19,9
Любовні романи	18,8	5,5	29,6	20,6	21,8	13,3
Гумористична література, комікси	8,4	8,5	8,2	8,6	10,9	4,7
Закордонна класика	7,3	6,4	8,1	7,2	9,5	4,5
Російська класика	7,2	5,8	8,4	6,5	7,6	7,3
Фантастика	7,1	10,6	4,2	13,»	7,3	2,2
Поезія	5,9	3,7	7,7	7,2	6,6	4,0
Автобіографії, мемуари	5,5	5,7	5,4	3,9	6,1	5,9
Сучасна російська проза	4,2	3,8	4,6	3,2	5,4	3,3
Сучасна закордонна проза	4,1	3,5	4,7	5,8	4,4	2,4
Українська класика	4,0	3,0	4,9	3,5	4,7	3,5
Публіцистика	3,8	4,4	3,2	3,5	4,4	3,1
Еротичні романи	2,8	1,8	3,6	4,4	3,5	0,7
Фентезі, готика	2,8	4,2	1,7	6,0	2,7	0,7
Сучасна українська проза	2,5	3,7	1,8	2,1	2,7	2,6
Не читав(а) художню літе-	39,7	42,7	37,1	30,9	33,5	54,4

ратуру протя- гом останніх 12 місяців						
---	--	--	--	--	--	--

Які види художньої літератури найбільш популярні? Які розбіжності за статтю й віком можна відзначити? Чи можна, на Ваш погляд, сказати, що читання як культурна практика втрачає свої позиції в сучасному суспільстві?

Завдання 6.

Охарактеризуйте причини появи масової культури. Назвіть позитивні й негативні моменти її функціонування. Свою відповідь проілюструйте прикладами з повсякденного життя.

Завдання 7.

На прикладі культури хіпі проаналізуйте роль і функції контркультури в суспільстві. Які зміни в культурі відбулися під впливом цього руху?

Тема 8: СУСПІЛЬСТВО ТА СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ.

- 1. **Поняття суспільства, країни, держави. Суспільство як соціальна система.***
- 2. **Поняття соціальних змін, їхні види.***
- 3. **Концепції соціальних змін.***
- 4. **Теорія модернізації.***

1. Поняття суспільства, країни, держави. Суспільство як соціальна система. Вся історія соціологічної думки є історією наукових підходів і методів побудови теорій суспільства.

Суспільство – це сукупність історично сформованих способів взаємодії й форм об'єднання людей, у яких виражається їх всебічна залежність друг від друга, регульована законом, звичаями, соціальними інститутами.

Основні ознаки суспільства:

1. Воно не є частиною будь якої більшої системи (автономність і самодостатність суспільства).
2. Шлюби укладаються переважно між представниками даного об'єднання.
3. Воно поповнюється переважно за рахунок дітей тих людей, які вже є визнаними представниками об'єднання (самовідтворення).
4. Об'єднання має територію, що вважає власною.
5. У нього власна назва й власна історія.
6. Воно має власну систему керування.
7. Об'єднання існує довше середньої тривалості життя окремого індивіда (цілісність і стабільність).
8. Його згуртовує спільна система цінностей, звичаїв, традицій, що називають культурою.

Найчастіше поняття суспільство розуміється у двох значеннях: вузькому й широкому.

У вузькому розумінні – це окремо взяте суспільство, розглянуте в єдності його територіальних кордонів (країна) і політичного устрою (держава).

У широкому розумінні – це світове співтовариство або світова система, мається на увазі все людство як ціле.

Крім суспільства існують ще й такі поняття як "країна" і "держава".

Держава являє собою штучний політичний конструкт – інститут, покликаний управляти взаємодіями між людьми, тобто політична організація країни, що має певний тип влади та апарат керування.

Країна – територія, що має певні границі й користується державним суверенітетом.

Системний підхід трактує суспільство як систему, що самозабезпечується.

Система – це предмет, явище або процес, що складається з якісно визначеної сукупності елементів, які перебувають у взаємних зв'язках і відносинах та утворюють єдине ціле.

Основні характеристики системи:

- цілісність;
- стабільність, тобто збереження своєї структурно-функціональної організації при зміні зовнішнього середовища;
- самодостатність і саморозвиток;
- відкритість, тобто взаємозв'язок із зовнішнім середовищем;
- варіативність (можливі різні варіанти розвитку в певних границях);
- компенсаторність (якщо якийсь елемент не виконує свої функції на належному рівні, то йому знаходиться заміна);
- багаторівневність.

Специфіка соціальної системи полягає в тому, що вона складається на базі тієї або іншої спільноти людей (соціальна група, соціальна організація, суспільство), а її елементами є люди, чия поведінка детермінується певними соціальними позиціями (статусами), які вони займають і конкретними соціальними функціями, які вони виконують, соціальними нормами й цінностями, прийнятими в даній соціальній системі, а також їх різними індивідуальними якостями.

Суспільство як соціальна система – це такий соціальний організм, що функціонує й розвивається за своїми власними законами, має якості, яких немає в жодного з утворюючих його елементів окремо.

Складовими елементами суспільства є:

- 1) соціальні зв'язки й відносини;
- 2) соціальні дії й взаємодії;
- 3) соціальні цінності й норми.

Основні рівні суспільства:

- 1) Мікрорівень (рівень окремо взятого індивіда);
- 2) Мезорівень (рівень соціальних груп і соціальних інститутів);
- 3) Макрорівень (рівень суспільства в цілому).
- 4) Світ-система або глобальний рівень.

В марксистській соціології, у якій виявляється детерміністський (причинно-наслідковий) зв'язок соціальних явищ і процесів, їхня субординація, суспільство містить у собі чотири **основні сфери** – економічну, соціальну, політичну й духовну (ідеологічну). Кожна з попередніх підсистем має вирішальний вплив на наступні й зазнає зворотний вплив. Кожна із цих найбільш загальних соціальних систем займає певне місце в соціетальній системі й виконує (добре, погано або зовсім не виконує) строго обкреслені функції. У свою чергу, кожна з найбільш загальних систем включає у свою структуру як елементи нескінченну безліч соціальних систем менш загального порядку (родина, трудовий колектив і т.д.).

Постійне відтворення способів взаємозв'язку й взаємодії компонентів, а отже, збереження цілісності й стабільності суспільства забезпечується шляхом виконання суспільством певних функцій. Т. Парсонс визначає **основні функції**, без яких система як така існувати не може:

- **здатність до адаптації** (забезпечується економічною підсистемою суспільства);
- **ціледосягнення** (політичною підсистемою);
- **інтеграції** (правовими інститутами й звичаями);
- **відтворення структури** (системою вірувань, мораллю й органами соціалізації).

Чим більш послідовніше здійснюється функціональний розподіл діяльності на рівні інститутів і соціальних ролей, тим стабільніше сама соціальна система.

2. Поняття соціальних змін, їхні види. Соціальні зміни – це перехід соціальних систем, спільнот, інститутів і організацій з одного стану в інше. Соціальні зміни мають на увазі не будь-які зміни, що відбуваються в якій-

небудь сфері (економічній, політичній, духовній), а зміни соціальних систем, соціальної стратифікації, соціальних спільнот, соціальних процесів, інститутів, організацій, їхніх взаємодій.

Поняття “соціальна зміна ” конкретизується поняттям розвитку. Поняття «**соціальний розвиток**» означає певний вид соціальних змін, що мають спрямованість у бік поліпшення, ускладнення, удосконалення.

Зміни можуть здійснюватися на наступних **рівнях**:

1. На рівні особистості й міжособистісних відносин (зміни модального типу особистості, лібералізація статевої моралі).
2. На рівні організацій і інститутів (зміна функцій і типів сім’ї, цілей освіти).
3. На рівні малих і великих соціальних груп (поява фермерів, підприємців).
4. На соцієтальному і глобальному рівнях (економічний розвиток одних країн, застій і криза в інших).

Види соціальних змін залежно від типу соціальних зв’язків:

1. **Структурні** соціальні зміни – зміни, що стосуються структур різних соціальних утворень (зміни в структурі сім’ї, суспільства).
2. **Процесуальні** – зміни, що зачіпають соціальні процеси (зміни в міграційних процесах, у стратифікації суспільства).
3. **Функціональні** – зміни, що стосуються функцій різних соціальних систем, інститутів, організацій (зміни у функціях сім’ї, освіти, законодавчої й виконавчої влади).
4. **Мотиваційні** – зміни в сфері мотивацій індивідуальної й колективної діяльності (зміни мотивації студентів).

Всі ці зміни тісно пов’язані між собою: зміни одного виду з необхідністю спричиняють зміни інших видів.

Також виділяють такі типи соціальних змін як:

1. **Еволюційні** (поступові, повільні, плавні, кількісні перетворення об’єктів) і **революційні** (відносно швидкі, корінні, якісні) зміни;

2. **Прогресивні** (рух уперед) і **регресивні** (відкіт назад);

3. **Імітаційні** (копіювання існуючих форм соціального життя) і **інноваційні** (створення нових форм соціального життя).

Якщо наявність соціальних змін у соціальних системах визнається всіма соціологами, то із приводу факторів соціальних змін висловлюються різні думки.

1. На питання, звідки надходить **імпульс для соціальних змін**, є дві відповіді:

1) представники *екзогенних теорій* (географічний напрямок) думають, що соціальні зміни породжуються зовнішніми факторами: кліматом, ландшафтом і т.д.;

2) більшість соціологів є прихильниками *ендогенних* факторів розвитку, тобто думають, що причини соціальних змін треба шукати в самому суспільстві. Так, представники *конфліктного підходу* рушійною силою розвитку суспільства бачать соціальні протиріччя й конфлікти, які властиві будь-якому соціальному устрою. *Марксистська соціологія* в якості головної рушійної сили суспільства бачить єдність і боротьбу протилежностей, що відбувається у всіх сферах. В економічній – протиріччя між продуктивними силами й виробничими відносинами, у соціально-політичній - - боротьба класів, у духовній – боротьба ідеологій).

2. Щодо ролі **об'єктивних і суб'єктивних факторів** у соціальних змін висловлюються дві точки зору:

1) прихильники *суб'єктивізму* як основну причину соціальних змін розглядають свідому діяльність індивіда або групи людей, на перший план висувається індивідуальна свідомість;

2) прихильники *об'єктивізму* думають, що в суспільстві діють об'єктивні закони, не залежні від волі й свідомості людей.

3. На питання, чи носять соціальні зміни **причиною обумовлений або випадковий характер**, також пропонується дві відповіді:

1) *марксистський детермінізм* підкреслює причинну обумовленість всіх соціальних явищ; це означає, що кожна з підсистем, що входять у суспільство, існує не сама по собі, а перебуває в причинно-наслідковій залежності від інших сфер, всі підсистеми залежні від економічної підсистеми;

2) *соціальний дарвінізм* вважає, що соціальні зміни відбуваються завдяки випадковим варіаціям і природному відбору.

4. На питання про те, **які причини породжують соціальні зміни**, пропонуються наступні відповіді:

1. *Соціокультурні теорії* першопричиною соціальних змін вважають зміни, що відбуваються в соціокультурній сфері – світосприйнятті, релігії, свідомості соціальних груп, суспільства в цілому. Такі зміни визначають вигляд усього суспільства.

2. *Соціально-економічні теорії* головну причину бачать в економіці, виробничих відносинах.

3. *Індустріально-технологічні теорії* думають, що соціальні зміни залежать на самперед від технологічних змін. Виділяють 3 способи, за допомогою яких технологія детермінує соціальні зміни:

1) зміни в технології створюють *проблеми соціального порядку*, які вимагають певних дій з боку людей (виникнення біотехнологій, що дозволяють жінкам виношувати нерідних дітей, породило сурогатне материнство, що потребує нових соціальних норм, так і в нових соціальних ролей);

2) нові технології, нова техніка створюють *нові можливості* для індивіда й груп у їхній діяльності, спілкуванні (нові можливості соціальної комунікації створені завдяки телефонізації, розвитку телебачення, комп'ютерної техніки й т.д.);

3) нові технології нерідко створюють *нові форми взаємодії* між індивідами й різним родом спільнотами (розвиток Інтернету індивідуалізує працю багатьох висококваліфікованих працівників).

3. Концепції соціальних змін. У сучасній соціології виділяють наступні *концепції соціальних змін*:

1) Теорії еволюційного розвитку суспільства (соціальний еволюціонізм).

2) Теорії революційного розвитку суспільства (соціальний революціонізм).

3) Циклічні теорії (теорії культурно-історичних типів).

Соціальний еволюціонізм являє собою спробу глобального осмислення історичного процесу як частини загального, нескінченно різноманітного й активного процесу еволюції космосу, сонячної системи, Землі. Одним з перших теоретиків соціального еволюціонізму був англійський соціолог Герберт Спенсер. У соціології Спенсера реалізована основна ідея соціального еволюціонізму 19 в. – ідея існування історичних стадій людського суспільства, що розвиваються від простого до складного, від традиційного до раціонального, від неосвіченого до освіченого, від суспільства з ручною технологією до суспільства з машинною технологією.

У руслі соціального еволюціонізму на основі протиставлення традиційного й сучасного суспільств в 50-60-і роки сформувалася **теорія індустріального суспільства** (Р. Арон, У. Росту). Теорія індустріального суспільства описує поступальний розвиток суспільства як перехід від відсталого аграрного (традиційного) суспільства, у якому панує натуральне господарство й станова ієрархія до передового індустріального суспільства.

Індустріальному суспільству притаманне :

1) розвинена й складна система поділу праці в суспільстві в цілому, при спеціалізації в конкретних сферах виробництва й керування;

2) масове виробництво товарів на широкий ринок;

3) механізація й автоматизація виробництва та управління;

4) науково-технічна революція.

З погляду цієї теорії, основні характеристики великої промисловості обумовлюють форму поведінки людей не тільки в сфері організації й управління виробництвом, але у всіх інших сферах громадського життя.

В 60-і роки теорія індустріального суспільства одержує розвиток у *теорії постіндустріального суспільства* (Д. Белл, А. Турен). У цій теорії виділяють третій тип суспільства – постіндустріальне (інформаційне) суспільство, що характеризується різко зростаючою роллю знання й інформації. Таким чином, суспільство проходить наступні стадії:

- доіндустріальне суспільство;
- індустріальне суспільство;
- постіндустріальне суспільство.

Основні характеристики суспільств, виділюваних у теорії постіндустріального суспільства.

Критерії	Доіндустріальне	Індустріальне	Постіндустріальне
Основна сфера діяльності	Первинний сектор економіки	Вторинний сектор економіки	Третинний сектор економіки
Основні виробничі ресурси	Земля, природна сировина	Капітал	Знання, інформація
Найбільш впливова соціальна група	Землевласники, священики	Промисловці, банкіри	Учені, менеджери-консультанти
Специфічні форми соціальної організації	Церква, армія	Корпорації, банки	Університети
Соціальна стратифікація	Стани, касты, рабство	Класи	Професійні групи
Соціальний ресурс, що визначає соціальний статус індивіда про	Влада	Гроші	Знання
Рівень освіти	Абсолютна більшість населення безграмотна	Розповсюдження середньої й середньої професійної освіти	Загальне середнє, розповсюдження вищої освіти, збільшення тривалості навчання
Переважні потреби	Вітальні (необхідні для життя)	Матеріальний добробут, основні соціальні потреби	Самореалізація

Теорії індустріального й постіндустріального суспільства перебувають у рамках соціального еволюціонізму, оскільки передбачають проходження суспільством певних стадій на основі технічних і технологічних нововведень. Технологічні перевороти спричиняють зміни в інших сферах громадського життя, однак, вони не супроводжуються соціальними революціями.

Основоположниками *теорії революційного перетворення* суспільства були К. Маркс і Ф. Енгельс. Марксистська концепція суспільного розвитку базується на формаційному підході. Людство у своєму розвитку проходить *п'ять суспільно-економічних формацій*:

- первіснообщинну;
- рабовласницьку;
- феодальну;
- капіталістичну;
- комуністичну.

Перехід від однієї формації до іншої здійснюється на основі соціальної революції. *Соціальна революція* – це корінний якісний переворот у всій соціально-економічній і політичній системі суспільства. Економічною основою революції є конфлікт, що заглиблюється, між ростом продуктивних сил суспільства й застарілою, консервативною системою виробничих відносин, що проявляється в посиленні соціальних антагонізмів і загостренні класової боротьби. Першим актом соціальної революції є завоювання політичної влади. На основі інструментів влади перемігший клас здійснює перетворення у всіх інших сферах громадського життя, таким чином, створюються передумови для формування нової системи соціально-економічних і духовних відносин. З погляду марксизму, велика й *стратегічна роль революцій* полягає в тому, що вони усувають перешкоди на шляху суспільного розвитку.

Еволюційні та революційні теорії ґрунтуються на ідеї суспільного прогресу. Серед *критеріїв прогресу* виділяються: ускладнення соціальної організації суспільства (Г. Спенсер), зміни в системі соціальних зв'язків і типах ре-

гуляції суспільних відносин (Ф. Теніс), зміни в характері виробництва й споживання (У. Ростоу, Д. Белл), ступінь оволодіння суспільством стихійними силами природи, що виражається в рості продуктивності праці, і ступінь звільнення людей з-під гніта стихійних сил суспільного розвитку (К. Маркс).

Поряд з теоріями, що визнають можливість прогресивного розвитку суспільства, мають місце теорії, що заперечують його. Це так звані **циклічні теорії** (Н. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнби). Циклічні теорії *заперечують можливість нескінченного прогресивного розвитку, акцентують увагу на багатолінейності та багатонаправленості розвитку суспільства й культури*. У рамках цих теорій виділяються певні типи культурних і соціальних систем, підкреслюється їхня своєрідність, а в деяких випадках висувається ідея замкнутості, локальності культур і цивілізацій.

Наприклад, *теорія культурно-історичних типів Н. Данилевського* підрозділяє всі народи на історичні й неісторичні. Неісторичні народи – це тупикові галузі в розвитку суспільства, вони не в змозі вирішувати свою долю, отже, вони не в змозі виробити свої культурно-історичні типи. Н.Данилевський нараховує 13 культурно-історичних типів, створених історичними народами: єгипетський, китайський, асиро-вавілонський (стародавньосемітський), індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, новосемітський (аравійський), романо-германський, перуанський, європейський, слов'янський. Культурно-історичні типи розрізняються по сполученню в них чотирьох основних елементів:

- 1) релігійного,
- 2) політичного,
- 3) культурного,
- 4) економічного.

Багато типів одноосновні, тобто в них переважає якийсь один елемент: у європейському - - релігійний, у грецькому – культурний, у романо-германському – економічний. І лише слов'янському типу з його православ'ям, культурною самобутністю, самодержавством і селянською громадою визна-

чено стати чотирьох основним типом. На думку Н.Данилевського, Західна цивілізація вже пройшла стадію розквіту, майбутнє ж належить слов'янському типу.

Кожний культурно-історичний тип, якщо він не гине насильницькою смертю, проходить чотири фази свого розвитку:

1. Несвідомий період, коли народи ще не вийшли на історичну арену й перебувають у формі „етнографічного матеріалу”.

2. Період державного становлення, формування основних соціальних інститутів і соціальних регуляторів.

3. Період розквіту.

4. Період занепаду.

По **А. Тойнбі** всесвітня історія – це відтворення й загибель регіонально несумісних один з одним цивілізацій. При поясненні причин становлення й розвитку цивілізацій вирішальна роль належить "відповіді" народів на "виклик", кинутий їм обставинами. У міру росту усе менше й менше виникає викликів, що йдуть із зовнішнього середовища, і усе більше з'являється викликів, породжених усередині діючої системи або особистості. Основний критерій росту – це прогресивний рух у напрямку самовизначення.

Теорія культурно-історичних типів використовується в дослідженні своєрідності й взаємодій локальних культур.

5. Теорія модернізації.

Модернізація – це перехід від доіндустріального до індустріального, або капіталістичного суспільства, що здійснюється шляхом комплексних реформ, розтягнутих у часі. Вона має на увазі кардинальну зміну соціальних інститутів і способу життя людей, що охоплює всі сфери суспільства. Суть модернізації зв'язують із поширенням по усьому світі цінностей і досягнень індустріального суспільства – раціоналізму, ощадливості, урбанізації, індустріалізації.

Розрізняють два види модернізації:

1. Органічна модернізація є моментом власного розвитку країни й підготовлена всім ходом попередньої еволюції. Наприклад, перехід Англії від феодалізму до капіталізму в результаті промислової революції 18 в. Така модернізація *починається* не з економіки, а з *культури й зміни суспільної свідомості*. Капіталізм виникає як природний наслідок змін в укладі життя, традиціях, світогляді й орієнтаціях людей.

2. Неорганічна модернізація являє собою відповідь на зовнішній виклик з боку більше розвинених країн. Вона являє собою спосіб “ розвитку, що доганяє ”, що вживається урядом з метою перебороти історичну відсталість і уникнути іноземної залежності. Росія, яка у тому числі й внаслідок татаро-монгольської навали була відкинута у своєму розвитку на кілька сторіч назад, неодноразово намагалася наздогнати передові країни. Петровські реформи, сталінська модернізація 30-х років, перебудова 80-х і наступні економічні реформи переслідували саме цю мету.

Неорганічна модернізація припускає, що країна доганяє більш передові країни й запозичає у них передові технології. Модернізація відбувається шляхом закупівлі закордонного обладнання й патентів, запозичення чужої технології, запрошенням фахівців, навчанням за кордоном, інвестиціями. Відповідні зміни відбуваються в соціальній і політичній сферах: різко змінюється система керування, вводяться нові владні структури, конституція країни перебудовується під закордонні аналоги.

Неорганічна модернізація *починається* не з культури, а з *економіки й політики*. Органічна модернізація йде “знизу”, а неорганічна “зверху ”. Принципи “модерніті” не встигають охопити переважну більшість населення, тому не одержують міцної соціальної підтримки. Вони опановують лише розумами найбільш підготовленої частини суспільства. Саме такий вид модернізації присутній в пострадянських суспільствах.

У. Ростой оптимістично дивиться на перспективи модернізації традиційних суспільств. Він упевнений, що раціональні фрагменти (комунікації, товарообмін, ріст знань, універсалізація відносин), поступово закріплюю-

чись, створять більш-менш органічну модернізовану соціальну систему. Японії треба було 20 років на те, щоб наздогнати й перегнати США, звідки вона запозичила технологію й фінанси. За короткий строк неорганічна модернізація змінилася органічною.

Американський соціолог *М. Леві* в концепції «*осучаснення навздогін*» або «запізнілої модернізації» звертає увагу на те, що патріархальні суспільства, спокушаючись досягненнями індустріальних, заносять у свій актив їхні елементи. Вториння готових індустріальних («модернізованих») моделей підриває структуру патріархального суспільства, однак не перетворює його в індустріальне. «Осучаснення» не відбувається одночасно у всіх секторах громадського життя. Технологічні нововведення при відсутності раціональної культури трудових відносин і парламентської демократії виявляються марними, викликають напругу й хаос. Окремі соціальні інститути, виступаючи як сучасні, «індустріальні», у дійсності продовжують функціонувати як традиційні. Виникає *ефект «квазі»*: квазіпарламент, квазіпартия, квазіринок. Ірраціональність, парадоксальність, спонтанність, на думку Г. Алмонда, стають характерними рисами суспільства, що формується при зіткненні західної (раціональної) і місцевої (традиційної) культур. Всі ці аспекти важливі при аналізі трансформаційних процесів в Україні. Варто також урахувати й те, що:

- «запізніла модернізація» може поставити суспільство в зовнішню залежність;
- модернізація може бути успішною тільки при значному збільшенні чисельності середнього класу, його високої соціальної мобільності;
- успіх модернізації залежить від організаційних зусиль центральної влади, її вміння локалізувати, блокувати соціальні конфлікти.
- успішна модернізація вимагає широкої соціальної підтримки, мобілізації соціального потенціалу, здатності спрогнозувати вигоди від неї, авторитету лідера.

Завдання 1.

У таблиці поміщені ключові поняття і їхні визначення. Встановить, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, указавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Визначення</i>
Суспільство		1.Штучний політичний інститут, покликаний управляти соціальними взаємодіями; політична організація суспільства, що припускає певний тип влади й наявність апарата керування.
Держава		2.Спрощення соціальної структури, відкіт назад у розвитку соціального об'єкта.
Країна		3.Поступові, повільні, плавні, кількісні перетворення соціальних об'єктів
Соціальні зміни		4.Стійка система соціальних зв'язків і відносин між індивідами й соціальними групами, що регулюється законом, звичаями, соціальними інститутами.
Інноваційні зміни		5.Перехід від доіндустріального до індустріального, або капіталістичного суспільства, що здійснюється шляхом комплексних реформ, розтягнутих у часі.
Соціальний прогрес		6.Зміни соціальних систем, соціальної стратифікації, соціальних спільнот, соціальних процесів, інститутів, організацій, їхніх взаємодій.
Соціальний регрес		7.Швидкі стрибкоподібні зміни соціального устрою.
Соціальна еволюція		8.Територія, що має певні кордони й користується державний суверенітет.
Соціальна революція		9.Ускладнення форм соціального життя, рух суспільства вперед.
Модернізація		10. Соціальні зміни, спрямовані на створення нових форм соціального життя.

Завдання 2.

Відповідайте «так» або «ні» на поставлені питання.

№	Питання	Відповідь	
		Так	Ні
1.	Сучасне українське суспільство є аграрним?		
2.	Поява мобільних телефонів – приклад соціальних змін?		
3.	Соціальні зміни й соціальний розвиток – це слова синоніми?		
4.	Суспільству як соціальній системі властива така якість як саморозвиток?		
5.	Теорія К. Маркса розвивалася в руслі соціального революціонізму?		
6.	Циклічні теорії заперечують можливість нескінченного прогресивного розвитку суспільства?		
7.	Функцію адаптації в суспільстві виконує політика?		
8.	У постіндустріальному суспільстві найбільш впливовою групою є вчені?		
9.	Українське суспільство переживає органічну модернізацію?		
10.	Основна сфера діяльності для постіндустріального суспільства – це сільське господарство?		

Завдання 3.

СТИМУЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

Прочитайте висловлення відомого соціолога:

«Що ж таке суспільство, яка б не була його форма? Продукт взаємодії людей. Чи вільні люди у виборі тієї або іншої суспільної форми? Аж ніяк ні. Візьміть певний щабель розвитку продуктивних сил людей, і ви одержите певну форму обміну й споживання. Візьміть певний щабель розвитку виробни-

цтва, обміну й споживання, і ви одержите певний суспільний лад, певну організацію родини, станів або класів, – словом певне громадянське суспільство. Візьміть певне суспільство, і ви одержите певний політичний лад, що є лише офіційним вираженням громадянського суспільства.

...Люди не вільні у виборі своїх продуктивних сил, які утворюють основу всієї їхньої історії, тому що всяка продуктивна сила є придбана сила, продукт попередньої діяльності. Таким чином, продуктивні сили – це результат практичної енергії людей, але сама ця енергія визначена тими умовами, у яких люди перебувають, продуктивними силами, уже придбаними раніше, суспільною формою, що існувала до них, що створили не ці люди, а попереднє покоління. Завдяки тому простому факту, що кожне наступне покоління знаходить продуктивні сили, придбані попереднім поколінням, і ці продуктивні сили слугують йому сирим матеріалом для нового виробництва, – завдяки цьому факту утвориться зв'язок у людській історії, утвориться історія людства, що тим більше стає історією людства, чим більше вирости продуктивні сили людей, а отже, і їхні суспільні відносини».

Хто є автором даного уривка? Чому? Проілюструйте ідеї автора конкретними прикладами.

Завдання 4.

СТИМУЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

Російсько-американський соціолог Питирим Сорокін писав:

«Тому що сутність соціального процесу становить думка, світ понять, те, мабуть, він же і є основним первісним фактором соціальної еволюції. Всі основні види соціального буття (світорозуміння, мистецтво, практика) обумовлені знанням (наукою) або, що те ж, представляють модифікацію цього фактору. Всі соціальні відносини зрештою обумовлюються думкою. Це, зокрема підтверджується «законом запізнювання» Де-Роберті, що полягає в тім, що наше знання випереджає світорозуміння, світорозуміння – мистецтво й всі, разом узяті, – практику, побут. І дійсно, не було б жодного перевороту,

перш ніж відповідний психічний переворот не був зроблений. Релігія завжди відставала від науки, а практика (техніка, громадська організація й т.д.) – нескінченно далека ще від думки... Очевидно, що якби думка не була первинним фактором або ж була б слідством іншого соціального фактору, то подібного «випереджування» нею інших форм соціальності не могло б бути; і навпаки, те, що в часовій послідовності наступає більш пізно, те, мабуть, не може бути причиною події, що наступає раніше його. Тому що зміна практики, побуту, зокрема, способів і знарядь виробництва, а так само й всієї правової й політичної організації наступає лише після відповідної зміни в психіці, в ідеях, у знаннях і переконаннях і без цієї попередньої психічної зміни воно не може наступити, то очевидно, що ця матеріальна революція не може бути причиною психічної, а може бути тільки її слідством: воно тільки як би символ, що виражає цю психічну зміну.

Таким чином, прав був Конт, коли говорив, що «ідеї управляють (соціальним) світом», тому що соціальний світ є світ ідей, а людина є тварина, що творить царство логічного буття – нову й вищу форму світової енергії».

Який фактор соціальних змін вважає первинним П.Сорокін? Чи згодні Ви з його точкою зору? Чому?

Завдання 5.

Розмовляють два фахівці про шляхи розвитку українського суспільства:

1. «Треба точно копіювати західні зразки економіки. Щораз, коли ми від них відхиляємося, то робимо непоправні помилки. Людство багато часу попрацювало над тим, щоб обкатати, десятикратно перевірити й вибрати кращі принципи ринкової економіки: пріоритет приватної власності, свобода підприємництва, захист прав особистості, демократія».

2. «В умовах України неможливе механічне перенесення західних схем. Коли ми переносимо готові схеми, відпрацьовані на чужих культурах, ми не враховуємо або ігноруємо специфіку своєї власної. Всі суспільства не-

схожі один на одне. Де гарантії того, що досвід, успішних в одному з них, виявиться настільки ж успішним в іншому?»

Якій точці зору Ви віддаєте перевагу? Відповідь аргументуйте.

Завдання 6.

На XII Всесвітньому соціологічному конгресі (1990) у якості однієї із провідних ідей була представлена концепція постмодернізму. Вона є розвитком теорії німецького соціолога Макса Вебера про 2 типи суспільства – традиційний й модерністський. У традиційному суспільстві поведінка людини регулюється традиціями, за принципом: роби так, як робили до тебе. У модерністському суспільстві поведінка регулюється принципом раціональності, розумності й ефективності соціальної поведінки.

У постмодерністському суспільстві, що, як затверджують багато західних соціологів, формується сьогодні, принципом поведінки стають інтереси людини, колективу, народу, ті цілі, які вони собі ставлять, і засоби, які вибирають.

Подумайте: якими принципами регулюється ваша поведінка та поведінка більшості членів українського суспільства сьогодні? До якого типу, на ваш погляд, належить наше суспільство?

Тема 1. СОЦІОЛОГІЯ – НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

Тема 2. ОСОБИСТІТЬ І СУСПІЛЬСТВО

Тема 3 СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА І СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ

Тема 4. ЕТНОС І ГЕНДЕР ЯК ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

Тема 5. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ. ІНСТИТУТ ОСВІТИ

Тема 6. ШЛЮБ І РОДИНА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

ТЕМА 7. КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Тема 8: СУСПІЛЬСТВО ТА СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ